

PAPER DETAILS

TITLE: Imam Mâtürîdî`nin Mutezile Algisi

AUTHORS: Kiyasettin KOÇOĞLU

PAGES: 241-276

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/109596>

İmam Mâturîdî'nin Mutezile Algısı

Kıyasettin KOÇOĞLU*

Atıf/©: Koçoğlu, Kıyasettin (2010). İmam Mâturîdî'nin Mutezile Algısı, Mîlel ve Nihal, 7 (2), 241-276.

Özet: Bu araştırmada, İmam Mâturîdî'nin Mu'tezile algısı ele alınmıştır. Kendisine aidiyeti kesin olan ve kütüphanelerde çeşitli nüshaları bulunan Te'vilâtü'l-Kur'an ve Kitabu't-Tevhid isimli eserlerinden hareketle yapılmıştır. Eserlerinde İslam Mezhepleri Tarihi temel kaynaklarında yer alan başlıca mezheplerden bahsetmektedir. Ancak araştırmamız Mu'tezile ile sınırlı tutulmuştur. Araştırmamızda başlıca şu konular üzerinde durulmaktadır: Mâturîdî'nin Mu'tezile'yi konu edinme amacı, isimlendirmesi, ele alış şekli, bahsettiği Mu'tezilî alimler, onlar ile yaptığı tartışmaları, çeşitli İslami fırkalar ve İslam içi kabul edilmeyen çeşitli dinler ve fırkalar ile Mu'tezile arasında kurulan benzerlikler ve Mu'tezile'ye yönelttiği eleştiriler. Mâturîdî, Mutezileden kabul ettiği Hasan el-Basrî, Ebu'l-Huzeyl el-Allaf, Ebû Ali el-Cübbâî, İbrâhim b. Seyyâr en-Nazzâm, Cafer b. Harb, Ebû'l-Kâsım el-Ka'bî el-Belhî, Ebû İsâ el-Verrâk, İbnu'r-Râvendî, Ebû Bekir el-Asamm, Muhammed b. Şebîb, Ahmed b. Sehl, Ebû Zeyd el-Belhî (ö. 322/934), Ömer el-Bâhilî'yi çeşitli konularda eleştirmektedir. Ancak el-Kâbî en çok eleştirdiklerindendir. Araştırmada Mâturîdî'nin Mu'tezile'ye algısı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda onun hemen her konuda Mutezile'ye yönelttiği eleştiriler detaylandırılmadan değinilmiştir. Sonuçta ise varılan kanaatler özetlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mâturîdî, Ehl-i Sünnet, Mu'tezile, İslam Mezhepleri.

* Yrd. Doç. Dr., Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı [kkiyas@hotmail.com].

Giriş

Bu çalışmada Mâturîdî'nin Mutezile algısı kendi eserlerinden hareketle ortaya konmaya çalışılacak olup, elde edilen verilerden oluşan Mâturîdî'nin yaklaşımı yaşadığı bölge, dönem sosyo- kültürel ve siyasi vb. şartlar bağlamında değerlendirilecektir. Mutezile'ye yönelttiği eleştirilerin kısa değerlendirmeleri yapılacak olmakla birlikte, karşıt kaynaklardan mukayesesi daha kapsamlı ve hacimli bir çalışma konusu olduğundan burada yer verilmeyip başka bir araştırmanın konusu olarak planlamaktayız. Konumuzu doğrudan ilgilendirmedigi halde Mâturîdî'nin, tarihsel süreci ve ilmi kişiliği vb. konulara gerektiği ölçüde değinilecektir.

Genel kabul edilen görüşe göre 333/944 yılında vefat ettiği¹ bilinen İmam Mâturîdî Mâverâünnehir'in içerisinde yer alan ticari ve ilmi merkez Semerkand şehrinde yaşamıştır.² Mâturîdî'nin ailesi hakkında elimizde henüz bilgi bulunmamaktadır. Mâturîdî, ilim elde etmeye müsait, dini ve entelektüel düzeyi yüksek bir ortamda yaşamış³ ve Samanoğulları'nın Mâverâünnehir'de hüküm sürdükleri bir dönemde, onların İslâmi ilimlere olan hizmetlerinden büyük ölçüde istifade etmiştir. Yetişmesinde bulunduğu bölgenin sosyal ve siyasi sükûneti önemli rol oynamıştır. Hocaları *Muhammed b. Mukatil er-Râzi* (ö.248/862)⁴, *Ebu Nasr Ahmed el-Iyazî* (ö.h.III.

¹ Kasım b. Kutluboga, *Tacu't-Terâcim fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, Bağdat, 1962, s. 59; Muhammed b. Abdulhay el-Leknevî; Beyrut, ts., s. 195; Kınalızâde Ali Efendi, *Tabakâtu'l-Hanefiyye*, Süleymaniye Ktb., Hacı Mahmud Efendi nr., 4662, vr., 8b; Bebek, Adil, *Maturidi'de Günah Problemi*, Rağbet Yay., İst, 1998, s. 18-19; İmamoglu, M. Ragib, İmam Ebu Mansur el-Mâturîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'an'daki Tefsir Metodu, D.İ.B. Yay. Ankara, 1991, s. 14; er-Rahman, Müstefiz, *Te'vilât'u-Ehl-i Sünesine İngilizce Önsöz ve Türkçe Tercümesi*, Bağdat 1983 /1404, İSAM Ktp. Tsnf. No:2971211 MAT.T., s. 16.

² Bkz. Barthold, W., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Çev. D. Yıldız, İst., 1981, s. 83, 108-110; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, Kahire, 1323/1906, C. 3. s. 279-283; El-Makdisi, Şemseddin Ebi Abdillâh Muhammed b. Ahmed el Beşşarî, *Ahsenü't-Tekasim fi Marifeti'l-Ekâlim*, Thk. J. Geje, Leiden, 1906, s. 271; Türk Ansiklopedisi, "Mâverâünnehir" Mad. M.E. Basımevi, C. 23, s. 333, er-Rahman, a.g.e. s. 13.

³ Allard, Michel, S.J., *Le Problème Des Atributs Divins*, Editions De L'imprimerie Catholique, Beyrouth, 1965, s. 420.

⁴ ez-Zehabî, Hafız, *Mizanu'l-İ'tidâl*, Thk. Ali Muhammed el-Beccâvî, Tabakatu'l-Üla, el-Kahire, h. 1382, C.4, s. 47; Sezgin, Fuad, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, Leiden, 1967-1984, C. I, s. 436; el-Harbî, Ahmed b. Avdullah b. Dahli'l-

asrın başları)⁵, *Nusayr b. Yahya el-Belhî* (ö.268/881)⁶, *Ebu Bekr Ahmed b. Ishak b. Salih el-Cüzcânî* (Ölüm tarihi bilinmiyor)⁷ Mürcî akîdeyi benimsemiş, Ebu Hanife ekolüne bağlı âlimlerdir. Böylece Mâturîdî-Ebu Hanife arasında fikri ilişki hocaları vasıtasıyla da kurulmuş olmaktadır.⁸

Mâturîdî'nin eserlerinde yer verdiği mezheplere, özellikle de Mu'tezile'ye bakışı bir anlamda Semerkand'da var olan ve kaynaklarda Ehl-i Sünnet Mürciesi⁹ olarak tanımlanan Hanefi-Mâturîdî çizgisinin Mu'tezile'ye bakışını yansıtırken, bir başka açıdan da h. IV. asırda Semerkand ve bölgesindeki Mutezile'nin varlığının nice-lik ve niteliği hakkında da bilgiler vermektedir. Dolayısıyla Mâturîdî'nin eserlerinde yer alan çeşitli mezheplere yönelik veriler İslam Mezhepler Tarihi açısından önem arz etmektedir.

Lahîbî, *el-Mâturîdiyye*, Daru'l-Âsime, el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suudiyye, h. 1413, 100-101; er-Rahman, a.e., s. 19.

⁵ Nesefî, Ebu'l-Mu'in Meymun b. Muhammed, *Tabsıratu'l-Edille fi Usûli'd-Din*, Haz., H. Atay, DİB. Yay., C.1, s. 471-472; es-Sem'anî, Ebu Said Abdulkadir, el-Ensâb, thk. Abdurrahman b. Yahya, Beyrut, 1980, C. VI, s. 103-104; er-Rahman, a.g.e., s. 18; el-Harbî, a.g.e., s. 101-102.

⁶ Hâcî Halîfe, *Keşfü'z-Zünûn*, İst., 1979, II/ 1406; İsmail Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifin*, İst, 1960, I/46; Beyâdî, *İşâretü'l-Merâm*, Kahire, 1368/1949, s. 23; el-Harbî, a.g.e., s. 103.

⁷ Mâturîdî, *Kitabu't-Tevhid*, F. Huleyf, "Mukaddime", s. 3-5; Nesefî, *Tabsıra*, C.I., s. 468-474; Beyâdî, *İşâretü'l-Merâm*, s. 23; el-Harbî, a.g.e. s. 102; Özdeş, Talip, *İmam Maturidi'nin Tevilatu Ehl-i Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanımı*, Erciyes Üniv. SBE. Doktora Tezi, Kayseri, 1997, s. 24; İmamoğlu, a.g.e., s. 13-19.

⁸ Bkz., Luknevî, Muhammed Abdulhay el-Hindi, *Feva'idü'l-Behiyye*, Mısır, 1906, s.195; ez-Zebidî, Muhammed Murtaza b. Muhammed el Hüseyinî, *Kitabu'l-İthafu's-Saade*, thk. Ahmed b. Suûd es-Siyâbî, Mısır, 1311, C.2, s. 5; Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, TDV. Yay. Ankara, 2000, s. 274; Özdeş, a.g.e., s. 24; Rudolph, Ulrich, *Al-Mâturîdî Und Die Sumitiache Theologie in Semarkand*, E.J. Brill Leiden, Newyork, Koln, 1997, s. 160. Ek. 2-3.

⁹ Ebu Hanife ve onun fikri geleneğine ayrıca "Sünnet Mürciesi" (, Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk., Usayr Ali Mehnâ-Ali Hasan Fâûr, Beyrut, Lübnan, 1996, C.1, s. 164; "Halis Mürcie" (, *el-Milel ve'n-Nihal* Milel ven-Nihal, C.1, s. 162; ' Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makalâtu'l-İslâmiyyin ve İhtilâfî'l-Musallîn* thk., Muhammed, Muhyiddin Abdu'l-Hamîd, Beyrut, 1995, . 1, s. 219 dipnot 1; "Fukaha Mürciesi" (Cahız, *Kitabu'l-Osmaniyye*, thk., Abdusselam Muhammed Harun, Beyrut, 1991, s.147; İzmirli, *İlmi Kelam*, s. 85-86); "Mahmud Mürcie" (Mâturîdî, Ebu Mansur, *Te'vilât*, Topkapı Sarayı, Medine Kısmı, No. 180, s.15. (Not: Bu eser bundan sonra "Te'vilât, Medine" olarak zikredilecektir.)'de denilmektedir.

A. Mâtûrîdî'nin Eserleri Ve Mu'tezîle'ye Yaklaşımı

Kaynaklarda Mâtûrîdî'ye isnad edilen yirmiyeye yakın eser maalesef günümüze ulaşmamıştır. Eserlerinden bazıları Orta Asya'nın yüksek öğretim kurumlarında asırlarca, büyük bir dikkat ve hürmetle ders kitabı olarak okutulmuştur. Eserlerinden en az üçünün Aladdin Ebu Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ebu Ahmed es-Semerkandî (ö. 540/1145), Necmeddin Ebu Hafs Ömer en-Nesefî (ö.537/1142) ve Taceddîn es-Subkî gibi kişiler tarafından ya şerh veya haşiye ya da muhtasarı hazırlanmıştır. *Te'vilâtü'l-Kur'an* ve *Kitabu't-Tevhid* gibi iki önemli eserinin yazma olarak elimizde bulunması da bizim için sürur kaynağıdır. Mâtûrîdî'ye, kaynaklarda çok sayıda yapılan kitap atıfları büyük bir karmaşa doğurmuştur. Tespit edebildiğimiz eser isimlerine¹⁰ bakıldığında Mu'tezile, Mâtûrîdî için önemli bir problemdir. *Kitabu't-Tevhid* ve *Tevilât*'ta yoğun bir şekilde yer almakta olan Mu'tezile, henüz elimizde bulunmayan, kaynaklarda zikredilen eserlerinde de önemli derecede yer aldığı isimlerinden anlaşılmaktadır. Örneğin: *Reddû Evâilî'l-Edille li'l-Kâbî*, *Reddû Tekzibi'l-Cedel li'l-Kâbî*, *Reddû Usûlî-Hamse li'l-Bâhili*, *Reddû Kitabi'l- Kâbî fi Va'idi'l-Füssâk*, *Beyânu Vehmi'l-Mu'tezile*. Zikredilen isimler, eserlerin reddiye mahiyetinde olduğunu göstermektedir. *Reddu Kitabi'l- İmame li Ba'dı'r- Ravâfız ve er-Redd 'ala'l- Karâmita* isimli eserleri dikkate alındığında benzer reddiyelerin diğer fırkalar içinde olduğu görülmektedir.

Mâtûrîdî, Bağdat ve Basra Mu'tezilesi'nin önde gelenlerinden bahseder ve görüşlerine yer verir. Bunun sebebini de "İhtiyaç hissetmediğim halde Mu'tezile'ye ait görüşlerden bahsetmemin sebebi: Onların görüşleriyle Tevhidi kanıtlayıp inkârcıların karşıt fikirlerini bertaraf etmenin mümkün olmadığını göstermek ve Tevhîd hakkında ileri sürülen fikirlerden isabetli olanın başkalarının gö-

¹⁰ Bu listeler için bkz., Nesefî, *Tabsira*, C. I, s.472; *Keşfü'z-Zünûn*, C. I, s. 262, 335, 518; II, 1406, 1408, 1573, 1782; er-Rahman, a.g.e. s. 23, İslam Ansiklopedisi, "Mâtûrîdî" maddesi, Maarif Basımevi, İstanbul- 1957, C. 7, s: 405; et-Tancî, Muhammet b. Tavit, "Ebu Mansur el-Mâtûrîdî" AÜİF. Dergisi, 1955, C. IV, s. 8-10; Yeprem, Saim, İrade Hürriyeti ve İmam Mâtûrîdî, İst., 1984, s. 260-263; Mâtûrîdî, *Kitabu't-Tevhid*, s. 16-17.

rüşleri olduğunu ortaya koymaktır"¹¹ şeklinde açıklamaktadır. O, Mu'tezile'nin görüşlerini "Mu'tezile", "Mu'tezile'nin çoğunluğu" veya "Mu'tezile'den bazıları" olarak dile getirmektedir. Mu'tezile'nin görüşlerini genelde karşılıklı tartışma üslubu içerisinde, bazen de kaynak belirtmeden fikirleri zikredip eleştirmektedir. Basra ve Bağdat Mu'tezilesi'nin birçoğundan bahsetmesine rağmen, ömrünün önemli bir kısmında Mu'tezili olan Eş'arî'den hiç bahsetmemesi dikkat çekicidir. Mâverâünnehir'den dışarı çıktığı bilinmeyen Mâturîdî'nin bu bilgilere nasıl ulaştığı kaynaklarda yer almamaktadır. Ebû'l-Kâsım el-Ka'bî el-Belhî ve Ebû Zeyd el-Belhî gibi hayatının bir kısmını Mâverâünnehir bölgesinde geçirenler müstesna tutulursa, Basra ve Bağdat bölgesinde yaşayanların fikirlerinin Mâturîdî'nin yaşadığı bölgeye nasıl ulaştığı, kaynaklar çerçevesince henüz aydınlatılamadığından daha detaylı bir araştırmayı gerektirmektedir. Ancak bunun cevabı Mu'tezile'nin Abbasiler zamanında yükseliş ve çöküş dönemlerinde aramak bizi olumlu sonuçlara götürür kanaatindeyiz.

Mu'tezile'nin, Vasıl b. Ata'nın dâi olarak gönderdiği Hafs b. Salim ile Mavarâünnehir bölgesine geldiği bilinmektedir. Hafs'ın Tirmiz'de mescitte tertip edilen ilim meclislerine katıldığı ve Cehm b. Safvan ile tartışmalar yaparak onu susturduğu, bunun sonucunda da Cehm'in Ehl-i Hakk'ın yani Mu'tezile'nin görüşlerini benimsediği, ancak Hafs'ın geri dönmesinden sonra tekrar eski görüşlerine döndüğü¹², Cehm'in Senevîlerle yaptığı tartışmalarda zaman zaman Vasıl b. Ata'dan yardım istediği rivayet edilmektedir. Bu bilgiler doğru kabul edilirse Hafs'ın, dolayısıyla Mutezili düşüncenin Cehm'in ölüm (128/745) tarihinden önce Tirmîz'e girmiş olduğu anlaşılmaktadır.¹³

¹¹ *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi, s. 204-205.

¹² İbn-i Murtaza, Ahmed b. Yahyâ, *Tabâkâtü'l-Mu'tezile*, thk., S. D. Wilzer, Beyrut, 1988, s. 32

¹³ Kutlu, a.g.e., s. 166.

Cahız, Halife Memun'un hocası Sümâme b. Eşres'in (ö.213/828)¹⁴ Horasan ve Mâverâünnehir bölgesine yapılan akınlara katıldığını ve Türklerin elinde bir süre esir kaldığını belirtir.¹⁵ Sümâme'nin Seneviyye'nin fikirlerini iyi bilen birisi olmasından dolayı, onlarla yapılacak tartışmalarda danışman olarak gönderilmiş olması muhtemel görünmektedir. Bundan önce ise Harun Reşid Sümenilerle tartışması için Muhammed b. Abbad b. Es-Sülemi'yi bu bölge üzerinden Sind'e gönderdiği ancak onun bölgeye ulaşmadan öldüğü bilinmektedir.¹⁶

Abbasiler zamanında Mu'tezile'nin zirvede olduğu, özellikle de fikirlerini zorla kabul ettirmeye çalıştığı bir dönemde, yönetimin kendi fikirlerini yaymak için buralara dâîler göndermiş olması mümkünse de, Mu'tezile'nin baskısından kaçan karşıt fikirli insanların bölgeye gelmeleri ve olumsuz bir propaganda yapmış olmaları da muhtemeldir. Ancak bu konuyla alakalı yeterli bilgiye henüz ulaşamamıştır.

Bir başka ihtimal ise Abbasi halifesi el-Mütevekkil h. 234 yılında Kur'an'ın mahlûk olduğu anlayışını iptal edip resmi olarak mihneyi kaldırması ve devletin önemli mevkilerinden Mu'tezile'yi uzaklaştırarak Hadis taraftarlarını getirmesi ve Mu'tezilî ulemayı dışlaması sonucu, onlar da görüşlerini yaymak için hilafetin merkezinden uzak bölgelere gittiler. Bölgede Ebû'l-Kâsım el-Belhî ve Ebû Zeyd el-Belhî olmak üzere iki Mu'tezilî isim öne çıkmaktadır.¹⁷

Ebû'l-Kâsım el-Belhî, (ö.319/931) bölgede yetişmiş Bağdat Mu'tezilesi âlimlerindendir. Ka'bi, Belh'e geri döndükten sonra da fikirlerini yaymaya devam etmiştir. Ancak Belhliler tarafından pek sevilmemesine rağmen Nesef'te fikirlerinin önemsendiği görül-

¹⁴ Sumame b. Eşres, Sumamiyye fırkasının lideridir. bkz., el-Bağdâdî, Ebu Mansur Abdulkâhir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Çev., E. R. Fırlalı, TDV. Yay., Ankara, 1991, s. 125.

¹⁵ el-Cahız, Ebu Osman Amr b. Bahr, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, Çev. R. Şeşen, Ankara, 1988, s. 75-16.

¹⁶ Kutlu, a.g.e., s. 167.

¹⁷ el-Ğâlî, Belkâsım, *Ebû Mamur el-Mâturîdî Hayatuhu ve Arauhu*, Dâru't-Türki, Tunus, 1989, s. 38.

mektedir.¹⁸ Mâturîdî'nin pek çok konuda fikirlerini eserlerinde tartışması ve hakarete varan eleştirilerde bulunmasına bakılırsa Kâ'bi'nin görüşlerinin ciddiye alındığı anlaşılmaktadır. Ka'bi'ye ait olduğu iddia edilen *Târihü'l-Belh*, *Târih'u-Nisâbûr*, *Fusûlu'l-Hitâbî fi'n-Nakz alâ mâ Tenebbe bi Horasan*, *Mehâsinu Horasan* gibi eserlerden¹⁹, Ka'bi'nin de bu bölgeyi iyi bildiği, dolayısıyla bölgeyle bağlantılarının olduğu ortaya çıkmaktadır.

Bu bilgilerden hareketle Mâturîdî'nin Mutezilî önde gelenleriyle bizzat veya eserleriyle nasıl bağlantı kurduğunu tam ortaya çıkarmasa da yaşadığı dönemde bölgede Mu'tezilî fikirlerin varlığını öğrenmekteyiz.

B. Mâturîdî'nin Eserlerinde Bahsettiği Mu'tezilî Âlimler

a. Hasan el-Basrî

Ebu'l Kâsım el Ka'bi'nin Mu'tezile'nin Basra ekolü içerisinde²⁰, İbn Murtaza'nın ise Mu'tezile'nin üçüncü tabakasından saydığı ve Tabiûn'un efendisi olarak bahsettiği²¹ Hasan el-Basrî, Mâturîdî'nin de *Tevîlât* 'da en çok bahsettiği kişilerdendir, ancak Hasan el-Basrî'yi *Kitabu't-Tevhid*'de tespit edemedik. Onun fikirlerini, bazen Mu'tezilî fikirler içerisinde değerlendirip eleştirir²², bazen de Mu'tezile'den ayrıldığı noktalardan bahsederken ele almaktadır.²³ Mâturîdî, onun fikirlerini kendi fikirlerine temel olarak veya irdelediği konuyu açıklamak amacıyla olumlu olarak da kullanmıştır.

¹⁸ Ebû'l-Kasım el-Ka'bi, "*Bâbu Zikri'l-Mu'tezile*", *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile* s. 44.

¹⁹ *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mutezile*, s. 50-51.

²⁰ Kâ'bi, *Bâbu Zikri'l-Mutezile*, s. 86.

²¹ İbn-i Murtaza, *Tabakâtu'l-Mutezile*, s. 33.

²² el-Mâturîdî, Ebu Mansur, *Te'vîlât*, Süleymaniye Ktp, Hamîdiyye Kısmı No:30, (Not Bu eser bundan sonra "*Te'vîlât*, Hamîdiyye" olarak verilecektir), 178a, 180b, 322a, 170a-b; *Te'vîlât*, Medine, 186a, 194b, 197b, 385a.

²³ *Te'vîlât*, Medine, 178b-179a, 327a-327b; *Te'vîlât*, Hamîdiyye, 164-a-b.

b. Ebu'l-Huzeyl el-Allaf

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, Mâturîdî Ebu'l-Huzeyl Allâf'tan *Tevîlât*'ta üç yerde "İmamü'l-Mu'tezile Ebu'l-Huzeyl"²⁴, "Allâf"²⁵ ve "Ebû Huzeyl Allâf"²⁶ olarak bahsetmekte ve onu Mu'tezile'nin önde gelenlerinden birisi olarak görmektedir. Ebû Huzeyl'in "Cennetin ve Cehennemini belli bir zamanda, başka bir hâle döneceği", "Allah dilerse dilediği kimsenin azabında, lezzetinde, nime-tinde artırmaya güç yetiremeyeceği", görüşlerini Mâturîdî, "Cehennem azabı biraz olsun onlardan hafifletilmez." (35. Fatır, 36), "Orada ebedi kalıcıdır ve onlar bir dost ve yardımcı da bulamazlar." (33. Ahzab, 65), "Allah sakınanları başarılarından dolayı kurtarır." (39. Zümer, 61) âyetlerini delil getirerek eleştirmektedir.²⁷

c. İbrahim b. Seyyâr en-Nazzâm

Ebû İshak İbrahim b. Seyyâr en-Nazzâm, Basra Mu'tezilesi'nin önde gelenlerinden birisi olup, Nazzâmîye fırkasının reisi olarak kabul edilmektedir.²⁸ Gençliğinde Seneviyye ve Sümeniyye grupları ile yakınlık kurmuş; Hişam b. el-Hakim er-Rafîzî'ye meyil etmiştir.²⁹ Mâturîdî'nin eserlerinde Nazzâm ile alakalı bilgilerin çoğunluğu *Kitâbu't-Tevhîd*'de geçmektedir. *Te'vilât*'ta ise insanla alakalı bazı görüşleri zikredilerek eleştirilmektedir.

Mâturîdî, Nazzâm'ın "insan, cisme girmiş latif birlik varlıktır" görüşünü, "Ey insanlar Rabb'inize kulluk ediniz..." (2. Bakara, 21)

²⁴ *Te'vilât*, Hamîdiyye, 463a; Ebû Bekr Alaaddin Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed Semerkandi, *Şerhu te'vilati'l-Matürîdî*, Topkapı Sarayı, Medine Kısmı No: 179, (Not: Bu eser bundan sonra "*Te'vilât*, Şerh" olarak verilecektir.), (773b.

²⁵ *Te'vilât*, Hamîdiyye, 426b; *Te'vilât*, Şerh, 713b-714a.

²⁶ *Te'vilât*, Hamîdiyye, 435b -436a; *Te'vilât*, Şerh, 730a.

²⁷ Geniş bilgi için Bkz. *Te'vilât*, Hamîdiyye, 463a, 426b, 435b-436a; *Te'vilât*, Şerh, 730a, 713b-714a, 773b.

²⁸ Bkz. Mâturîdî, Ebu Mansur, *Kitâbu't-Tevhîd*, Nşr., Thk., ve Takdim, F. Huleyf, Dâru'l-Câmiatu'l-Misriyye, (Not: Bu eser bundan sonra "*Kitâbu't-Tevhîd*, F. Huleyf" olarak verilecektir.) s. 188-189 dipnot 202; İbn-i Murtaza, Ahmed b. Yahyâ el-Murtazâ, *el- Münyê ve'l-Emel*, Nşr., İsmâüddin Muhammed Ali, İskenderiye, 1985, s. 47-49; Bağdâdî, *el- Fark*, s. 113, 141.

²⁹ Bağdâdî, *el-Fark*, s. 95-110; Bkz: Şehristânî, *el-Milel*, C.1, s. 67-74

gibi âyetler insanın görünen varlık olduğunun delilidir³⁰, bu âyetlere muhatap olan insan bizim de tavsif ettiğimiz görünen (göründüğü haliyle olan) insandır³¹ diyerek tenkit etmektedir.

Mâtûrîdî, Dehriyye'nin görüşlerini eleştirirken, Nazzâm'ın Aristo ve taraftarlarına yönelttiği eleştirilere de yer vermiştir. Nazzâm'a göre kuvvetin heyulaya dönüştürülmesi arazların oluşmasına sebep teşkil etmişse, arazlar renk, tat, sıcaklık, yumuşaklık ve benzeri nitelikler olup, hepsi aynı anda ve ayrıca tek yönden seyreden bir hareketle değil çok yönden oluşur. Yönlerin tamamı altıdır, ancak on ikiden çok araz teşekkül edebilmektedir.

Yönlerin altı olmasına karşın on ikiden de fazla araz teşekkül etmesinin çelişki olduğunu ileri süren Mâtûrîdî, arazların oluşması kuvvetin heyulaya dönüştürülmesiyle değildir, çünkü dönüştürme bir yönden olabiliyorken, arazlar birden fazladır³² diyerek Nazzâm'ı eleştirir.

Nesnelerin ezelde oluşması konusunda Sümeniyye'nin görüşlerine karşı Nazzâm'ın yönelttiği eleştirilerden bahseden Mâtûrîdî'ye göre, bu tür bir zahmete katlak faydasız davranış ve sözlerdir. Bu konuda söylenmesi gereken şey, adı geçen nesnelerin oldukları gibi yaratıldıklarını ve mevcut yapısal özelliklere sahip kılındıklarınıdır. Bazı cisimler gökte uçar, bazıları suda yüzer, bazıları da yeryüzünde yürür. Bütün konularda illet bulma çabasında girmek âlemlerin Rabbi'ne tahakküm etmeye kalkışmak, izin verilmeyen ve insan kavrayışının dışında kalan hususları irdelemektir. Bunlar tıpkı maddi konuların (a'yan) irdelenmesinde olduğu gibi dinin, açıklanmasını üstlendiği hususlar türünden değildir. diyerek Nazzâm'ı eleştirmektedir.

³⁰ *Te'vîât*, Medine, 700a.

³¹ *Te'vîlât* Medine, 700a; *Te'vîlât*, Hamidiyye, 544a-b.

³² El-Mâtûrîdî, Ebu Mansur, *Kitâbu't-Tevhîd*, *Yayına Hazırlayan: B.Topaloğlu-Muhammet Aruçi*, İSAM Yay., Ankara, 2003, (Not: Bu eser bundan sonra "*Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aručî" olarak verilecektir), s. 228 -229.

d. Ebû Ali el-Cübbâî

Mâturîdî, Cübbâîye fırkasının da reisi olarak kabul ettiği Cübbâî ile alakalı çok fazla bilgi vermemektedir. Burada bahsedilen Cübbâî'nin Ebû'l Ali el- Cübbâî mi yoksa oğlu Ebû Haşim el Cübbâî mi? olduğu konusu da açık değildir. Mâturîdî, Mu'tezili Cafer b. Harb ve Ebû Bekir el-Asam'ın fikirleri ile Cübbâî'nin fikirlerini birlikte değerlendirmektedir.³³ Cübbâî hakkındaki, "Onlardan (Mu'tezileden) bazıları da şöyle dedi"³⁴ şeklindeki ifadesi ile onu Mu'tezile'den saydığı anlaşılmaktadır.

Cübbâî'nin "...Allah şüphesiz yalancı ve nankör insanı doğru yola iletmez." (39. Zümer, 3) âyetinin, "Dünyada yalancı ve nankörlük edeni ahirette Cennetin yoluna erdirmez veya dalaletinden dolayı kişiyi hidayete ulaştırmaz, olarak anlaşılması doğru olur", görüşünü Mâturîdî, "Allah zalimleri hidayete erdirmez." (2. Bakara, 258), "Allah kâfirleri hidayete erdirmez." (2. Bakara, 264) âyetlerini delil getirerek şöyle eleştirmektedir. Allah küfrü seçeceğini bildiği kimseye küfrü ve dalaleti seçim anında hidayet vermez, onu hidayette başarılı kılmaz ve küfrü seçim anında da yardım etmez. Fakat onu başarısız kılabilir. Yani, Allah küfrü ve zulmü seçtikleri zaman onları doğru yola iletmez. Allah küfür işleyen birisinin küfür fiilini yaratmaz ancak o fiili yaratır. Fakat failin seçip yaptığı her fiili yaratır. Kâfirin fiilini küfür olarak, mühtedinin fiilini de hidayet olarak yaratır. Bütün fiilleri failin seçtiği ve yaptığı şey üzere yaratır.³⁵

"...Kalbini bizi anmaktan gafil kıldığımız, boş arzularına uymuş ve işi hep aşırılık olan kimseye itaat etme." (18. Kehf, 28) âyetinin zahirindeki şekliyle anlaşılması gerektiğini, Allah kalplerindeki küfür dolayısıyla, küfür zulmetini yarattı veya yaptıkları küfür dolayısıyla onları rezil etti, diyen Mâturîdî, âyetle ilgili "Mu'tezile'den bazılarının görüşü" olarak zikredip sonra Cübbâî'ye atfettiği "kalbini bizi anmaktan gafil bulduğumuz kişilere uyma" yorumunu eleştirmektedir. Mâturîdî'ye göre bu yorum

³³ *Te'vilât*, Medine, 578a; *Te'vilât* Hamîdiyye, 457b; *Te'vilât*, Şerh, 1464a

³⁴ *Te'vilât*, Medine, 379b-380a; *Te'vilât*, Hamîdiyye, 318a-b.

³⁵ *Te'vilât*, Medine, 578a, 457b.

lûgat açısından doğrudur. “Onlarla savaştık, fakat onları zayıf bulmadık, onlara sorduk ama onları boş bulmadık, gibi sözler Cübbâî'nin te'vilidir. Onun için bu şiğanın lûgatte bütün fiillerin anlamı için aynı şekilde mümkündür. Eğer bir kısım için denilen şey bir başkası için doğru olmaz da zikredildiği gibi olursa “bizi anmaktan alıkoyduğun kimseye tâbi olma” şeklinde olur ve bizi zikretmekten gafil olarak bulduğun kimse anlamına gelir. Çünkü gafil olarak bulduğun kimseye tabi olmak nehy edilmiştir. Ancak Allah'ın kimi gafil olarak bulduğunu kişi bilmez, kendi nefsiyle gafil olan ancak kendini bilir. Bize göre zikredilen manadan bir nehyedilme yoktur. Bu da onların tevillerinin fâsid ve hayalden ibaret olduğuna delildir.³⁶

“Ey Muhammed, sen sevdiğini doğru yola iletemezsin.” (28. Kasas, 56) âyetiyle ilgili Cübbâî'nin “Hz. Peygamber onu Cennete girdirmek için hırs gösterdi ve (Ey Muhammed), sen onu Cennete sokacak Cennet yoluna ulaştıramazsın” şeklindeki yorumu Mâturîdî, hidayet beyan anlamında kabul edilirse, bu Rasulullah'ın güç yetirebileceği bir şeydir ve bunu zaten yapmıştır, diyerek detaylandırmadan eleştirir.³⁷

e. Cafer b. Harb

Mâturîdî, Bağdat Mu'tezilesi'nden kabul edilen Cafer b. Harb'dan *Kitâbu't-Tevhîd*'de sadece bir yerde³⁸ Te'vilât'ta ise pek çok konuda fikirlerinden bahsetmekte ve eleştirmektedir.

Cafer b. Harb'in fikirleri bazen Ka'bi'nin³⁹, Ebû Bekir el-Asamm'ın⁴⁰, Cübbâî'nin⁴¹ ve Ebû Bekir el-Kisâi'nin⁴² fikirleri ile birlikte ele alınırken pek çok yerde de tek başına ele alınıp eleştirilmektedir. Mâturîdî, Mu'tezile'nin kendi içerisinde ihtilaf ettiği konuları verirken Cafer b. Harb'ın fikirlerine de yer vermektedir.⁴³

³⁶ *Te'vilât*, Medine, 379b-380a; *Te'vilât* Hamîdiyye 318a-b.

³⁷ *Te'vilât*, Medine, 489b; *Te'vilât*, Hamîdiyye, 396a.

³⁸ *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi, s. 257

³⁹ *Te'vilât*, Medine, 182a-b; *Te'vilât*, Hamîdiyye, 166a-167b.

⁴⁰ *Te'vilât*, Medine, 725b; *Te'vilât*, Hamîdiyye, 563b-564a; *Te'vilât*, Şerh, 952b.

⁴¹ *Te'vilât*, Hamîdiyye, 164-a-b; *Te'vilât*, Medine, 178b-179a.

⁴² *Te'vilât*, Hamîdiyye, 164-a-b; *Te'vilât*, Medine, 178b-179a.

⁴³ *Te'vilât*, Hamîdiyye, 178a; *Te'vilât*, Medine, 194b.

Genel olarak, hidayet⁴⁴, Allah'ın her şeyi bilmesi⁴⁵, mahlûkatın fiillerini Allah'ın yaratması⁴⁶ şeytanın inanmayanlara dost kılınması⁴⁷ gibi konularda Cafer b. Harb'ın fikirlerini değerlendirilmektedir.

f. Ebû'l-Kâsım el-Ka'bî el-Belhî

Mu'tezile'nin önde gelen imamlarından olan Ebu'l-Kâsım el-Ka'bi, Ka'biyye'nin reisi kabul edilir. Asıl adı Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed el-Ka'bî el-Belhî'dir. Belh şehrine nispetle Belhî, Beni Kâ'b'a nispetle de Kâ'bî denilmektedir. Horasan ve Mâverâünnehir civarında Belh'te dünyaya geldi. Bağdat Mu'tezilesi'nin 8. tabakasından kabul edilen Ka'bi, el-Hayyat'ın talebesi olmuş, uzun süre Bağdat'ta kaldıktan sonra doğduğu bölgeye geri dönmüş, Nesef'te bir mektep kurmuş ve Belh'te vefat etmiştir.⁴⁸ İsmail Paşa el Bağdadi, Ka'bi'nin aynı zamanda Hanefî olduğunu da söylemektedir.⁴⁹ O hayatının son senelerini asıl memleketi olan Belh'te geçirdi.⁵⁰ Doğum tarihi Cafer el-Müstağferi'nin Lisanu'l-Mizân isimli eserinde h. 273 olarak verilmektedir. Belh'te öldüğü rivayet edil-

⁴⁴ *Te'vîlât*, Medine, 178b-179a, 182a-b205a; *Te'vîlât* Hamidiyye, 164-a-b, 166a,167b, 168a.

⁴⁵ *Te'vîlât*, Medine, 725b; *Te'vîlât*, Hamîdiyye, 563b-564a; *Te'vîlât*, Şerh, 952b.

⁴⁶ *Te'vîlât*, Şerh, 953a.

⁴⁷ *Te'vîlât*, Hamîdiyye, 178a, *Te'vîlât*, Medine, 194b.

⁴⁸ Bkz. el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 131-132; *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 44-46; Zehebî, İmam Şemseddin Muhammed Ahmed b. Osman (ö: 1374/748), *Sîru Alâmu'n-Nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnâvud Ekrem el-Busî 14.Cilt, 1. Baskı, Beyrut, 1403/1983, s. 313; el-Cezerî, İzzeddin İbnu'l-Esır, *el-Lübab fî Tehzîbu'l-Ensâb*, Darüs-Sadr, Beyrut, C. 3, s. 101; el-Askalanî, İmam el-Hafız Şihabuddin Ebû'l- Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer, *Lisanül-Mizan*, 3. Baskı, Beyrut, Lübnan, 1406/1986; İ.A. C. 7, "Kabî" Maddesi; Pezdevi ise Ka'bî'yi Kaderiyye'den kabul etmektedir. Pezdevi, Ebu Yusr Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, Çev., Ş. Gölcük, İst., 1988, s. 347 En-Neşşar, Ali Sami, İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu, İnsan Yay., İst., 1999, s. 93; Laoust, Henry, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, Çev., E.R. Fırlalı, S. Hizmetli, Pınar Yay, İst., 1999, s. 145, İb-i-Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemsüddin Ahmed Muhammed b. Ebi Bekr, *Vefayâtu'l-A'yân ve Ebnâi'z-Zaman*, Beyrut, 1977, C. I, s. 45.

⁴⁹ el-Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-A'rîfin Esmâu'l-Müellifin ve Esmâü'l-Musannifin min Ketfû'z-Zünûn*, Darül-Kitabu'l-İlmiyye, C.5, Beyrut, Lübnan, 1413/1992. s. 444; Neseî, *Tabsire* s. 9, 493.

⁵⁰ Watt,a.g.e.,s. 375.

mesine rağmen ölüm tarihi olarak h. 389, h. 317, h. 319, h. 309 ve h.329 şeklinde farklı rivayetler zikredilmektedir.⁵¹

Ka'bi, Bağdat'tayken Kelâm meclislerinde tartışılan meselelerde Bağdat uleması tarafından hakem seçilmiştir. Bağdat'ta Horasan'da olduğundan daha meşhurdur. Nesef âlimlerinin bazıları tarafından takdir edilirken, Abdu'l-Mübin el-Halef onu küfürle suçlamıştır. Belh'te bazıları onun fikirlerini savunurken, bazıları onu zındıklıkla suçlamışlardır.⁵² Ka'bi ile ilgili olarak Bağdadi, "O özel ve genel birçok ilmi bildiğini iddia eden bir şarlatandı. Aslında o, bu ilimlerin derinliklerinden bir şey bilmiyordu ve onların bâtinî şöyle dursun, zahirilerini bile kavrayamamıştı. O, pek çok konuda Mu'tezile'nin Basra koluna muhalefet etmiştir"⁵³ demektedir. İsfarayini'nin verdiği bilgi Bağdadi'nin söylediklerine yakındır: "Ka'bi, bütün ilimleri bildiğini iddia eder. Fakat ilimlerde bir şeye sahip değildir. Hayyat onun sapıklıkta hocasıdır."⁵⁴ Bu yaklaşımlardan tamamen farklı olan görüşlerde kaynaklarda mevcuttur. Ka'bi'nin eserlerinde muhalifleriyle çok sayıda münazarası olup, Horasan civarında birçok insanın doğru yolu bulmasında etkili olduğu da rivayet edilmektedir. O, cömertliği meşhur, himmeti de âli ve cesur biriydi. Sultan tarafından bazı görevler ile görevlendirilmişken sonra bu görevden tövbe etti. İlim Meclislerinde değerli bir yere sahipti.⁵⁵ Ka'bi Mekke ve Medine bölgesinde de oldukça tanınan birisidir. Ka'bi'nin talebesi oraya gittiği zaman "Ka'bi'nin oğlu geldi" demişlerdir. Ka'bi hakkında sorduklarında Ka'bi'nin talebesi olan Hasan Ali b. Muhammed el-Belhî onu şöyle anlatmaktadır: O görüşlerini gizlemez, Belh ehlinin seçkinlerinden bir kısmı onun görüşlerini desteklerken bir kısmı da onu zındıklıkla suçlamıştır. Cündârî, onun az hadis rivayet etmesine rağmen Müsned, Tabâkât ve Makâlât kitabının olduğunu nakleder. Kay-

⁵¹ *Hedîyyetü'l-Arifin*, s. 444, Zehebî, a.g.e., s. 313; en-Neşşar, s. 95; Hallikan, a.g.e., s. 45; *Fazlu'l-İtizâl*, s. 45-46.

⁵² *Fazlu'l-İtizâl*, s. 43-44.

⁵³ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 131-133.

⁵⁴ el-İsfarayini, Ebû' 1-Muzaffer, *et-Tabsir fi'd-Din ve Temyizi'l-Fırkatı'n-Naciye an-Fırakı'l-Hâlikin*, Thk., Zahid el-Kevserî, Beyrut, 1988, s. 84-85.

⁵⁵ en-Neşşar, a.g.e., s. 93-95.

naklarda Kâbî'nin siyasi görüşlerinden de bahsedilmektedir.⁵⁶ Bütün bunlar Ka'bî'nin fikirlerinin Sünnî alimler tarafından eleştirildiğini göstermektedir.

Kaynak eserlerde Ka'bî'ye nispet edilen pek çok kitaptan bahsedilmektedir.⁵⁷ Ka'bî'nin eserlerinin bilinmesi son dönem Bağdat Mu'tezilesi'nin fikirlerini öğrenmek için oldukça önemlidir.⁵⁸ Ka'bî'nin kaynaklarda zikredilen eserlerinden tarih, kelam, mantık, tefsir gibi alanlarda söz sahibi olduğu görülmektedir. Eserlerinden bazılarında Mâtürîdî'nin reddiyeler yazdığı ancak günümüze ulaşamadığı bilinmektedir.⁵⁹

İmam Mâtürîdî'nin Kitabı't-Tevhîd'de Mu'tezile'den görüşlerine en fazla yer verdiği ve eleştirdiği kişi Ebû'l-Kâsım el-Ka'bî'dir. Onun ismi tespit edebildiğimiz kadarıyla *Tevlâ'ta* üç yerde geçmektedir. Bunlardan iki tanesi *ru'yetullah* konusundadır ve *Kitabu't-Tevhîd*'de de hemen hemen aynı içerik ve örneklerle zikredilmektedir.⁶⁰ Üçüncü olarak *Te'vilât*'ta Allah'ın hidayet ettirmesi ile ilgili konuda Cafer b. Harb ile birlikte aynı görüşü paylaştığından bahisle yer vermektedir.⁶¹ *Kitabu't-Tevhid*'de ise Mu'tezileden en çok bahsettiği kişi olan Kâ'bî'nin fikirlerini zaman zaman özel bölümler açarak eleştirmektedir. Ka'bî'nin elde edebildiğimiz eserlerinde Mâtürîdî'den hiç bahsetmemiş olması da dikkat çekicidir.

Mâtürîdî'ye göre, Ka'bî'nin sıfat, mevsuf, mecaz, hakikat konularındaki bilgisi çok seviyesizdir. Ehl-i Tevhid'in en cahili bile bunlarla itham edilmeyi kabul etmez. "Mu'tezile'nin imam diye peşine takıldığı bu adamın sayesinde ulaştığı yüce mertebeyi siz tasavvur edin" diyerek de onlarla alay etmektedir. Ona göre, niha-

⁵⁶ *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 43-44.

⁵⁷ Ka'bî'nin eserleri için bkz. Zehebî, a.g.e., s. 313; *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 27; Laoust, a.g.e., s. 145.

⁵⁸ *Tabsire*, s. 209; *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 46-53 Zehebî, a.g.e., s. 313 *Hediyetü'l Arifin*, C. 5, s. 444-445.

⁵⁹ *Kitabu'r-Red alâ Evâilil-Edille li'l-Kâ'bî*, *Kitabu'r-Red Tehzibi'l-Cedel li'l-Kâ'bî*, *Red Kitabî'l-Kâ'bî fi Va'idil-Füssak*.

⁶⁰ Bkz *Te'vilât* Medine, 210b-210a; *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi, s. 133-134.

⁶¹ Bkz *Te 'vilât* Medine, s. 182a.

yet bu adam kıyamet günü kavminin önüne düşer de kendilerinin yolunun tavsifi bu söylenenlerden ibaret olan yere (Cehenneme) götürür.⁶² Mâtûrîdî, Yüce Allah'tan kendilerini Mu'tezile'den korumasını da talep etmektedir.⁶³ Mâtûrîdî'nin Ka'bîye yönelttiği eleştirilerinde kullandığı bu sert üslup yukarıda ifade edildiği şekliyle Sünni alimlerin Ka'bî'ye yönelttiği eleştirel tavrın örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir.

g. Ebû İsa el-Verrâk

Asıl adı Ebû İsa Muhammed b. Harun b. Muhammed (ö. 247/861) olan el-Verrâk, Bağdat Mu'tezile'sinden⁶⁴ ve Rafizî İbn-i Ravendî'nin hocasıdır. Seneviyye ve Menâniyye mezhebinden olduğu veya Rafiziliğin kurucusu olduğu söylenmektedir. H. 247 'de ölmüştür.⁶⁵

Mâtûrîdî, *Kitâbu't- Tevhîd*'de Ebu İshak el-Verrâk'ın nübüvvetle ilgili fikirlerini ele alıp incelemekte ve eleştirmektedir. Mâtûrîdî, el-Verrâkla ilgili eleştirilerinde Ravendî'nin ve Ka'bî'nin el-Verrâk'a yönelttiği eleştirilerden de yararlanmışır. Verrâk'ın Mu'tezili olup olmamasından bahsetmemektedir. Mâtûrîdî'nin Ebu İshak el-Verrâk'a yönelttiği eleştiriler daha çok Nübüvvetle ilgili olup geniş şekilde ele alınıp değerlendirilmiştir.⁶⁶

h. İbnu'r-Râvendî

Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Yahya b. İshak er-Râvendî (ö. 298/910) başlangıçta Mu'tezilî bir kelimci iken, Hüseyin el-Hayyat gibi Mu'tezilîler tarafından sonraları bu mezhepten ayrılıp ilhâda sarıldığı ileri sürülmüştür. Ancak Mâtûrîdî, *Kitabu't-Tevhîd*'de onu Nübüvveti savunanlardan kabul eder ve kendisinden nakiller yapar. Mu'tezile'nin Ravendiyye fırkasının kurucusu olarak kabul

⁶² Mâtûrîdî, II. Hûd, 98. âyetteki Firavun'un kavminin önüne düşerek kıyamet günü onları ateşe götürmesine işaret etmektedir.

⁶³ *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi, s. 87-88.

⁶⁴ Bkz. İbn-i Hacer, *Lisanu'l-Mizân*, 412; Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Literatur*, C, I. s. 341; Sezgin, Fuad, *GAS*, C. I, s. 620.

⁶⁵ *Kitabu't-Tevhîd*, F. Huleyf, s.186, dipnot. 2.

⁶⁶ Bkz. *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi s. 286-294, 296-312, 455-456.

edilmektedir.⁶⁷ *Tevîlât*'ta "er-Ravendî,"⁶⁸ ve "İbn Ravendî"⁶⁹ olarak iki yerde geçtiğini tespit edebildiğimiz er-Râvendî ile alakalı asıl bilgiler *Kitabu't-Tevhîd*'de geçmektedir.

Mâturîdî'nin belli bir mezhep aidiyetinden bahsetmediği İbnu'r-Ravendî'nin özellikle Nübüvvetle ilgili görüşlerini doğruladığı ve ciddi bir eleştiri yöneltmediği görülmektedir.

Mâturîdî İbnu'r-Ravendî'nin Nübüvveti ispatı ve bu konuda Verrâk'a verdiği cevapları "İbnu'r-Ravendî'nin Nübüvveti İspat Konusundaki İstidlali ve Verrâk'a Eleştirisi" başlığı altında toplamıştır.

Mâturîdî, Ebû İshak el-Verrâk'ın Nübüvvet ile ilgili görüşlerine karşı İbn Ravendî'nin getirdiği delilleri özetle vermektedir. Bu deliller ana başlıklar olarak şöyle sıralanabilir⁷⁰:

1. Kur'an'ın edebi metniyle istidlalde bulunmaktadır.
2. Hakkında sadece Ehl-i Kitap âlimlerinin bilgisi bulunan bütün hususları Kur'an beyan etmektedir.
3. Hz. Muhammed'e müyesser olacak fetihleri, insanların grup grup dinine gireceği ve İslamiyet'in diğer dinlere galip geleceği hususlar Kur'an'ın haber verdiği olaylardır.
4. Allah Teâlâ kıyamet gününe kadar vuku bulacak olayların ilkelerini Kur'an'da toplamıştır. Bu da Kur'an'ın gayb âleminden geldiğini ve bu yolla sözü edilen hususların Peygamber'e bildirdiğini gösterir.
5. Hz. Peygamber'e çeşitli sorularla, çeşitli konuların akibeti sorulurdu ve sonuç onun dediği gibi gerçekleşirdi. Ayrıca

⁶⁷ Mesûdî, *Murûcûz-Zeheb*, VII, s. 237; Şehristani, *el-Mîl*, I, s. 81, 96; İbn-i Halîkân, *Vefayâtü'l-A'yan*, I, s. 27; İbn-i Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, I, s. 323, Kutluer, İlhan, "İbnü'r-Ravendî", *İslam Ansiklopedisi* TDV Yay. XXI, s. 179-184.

⁶⁸ Ebu Mansur el-Mâturîdî, *Te'vîlâtü Ehlî's-Sünnet*, Thk. Muhamed Mustafizu'r-Rahman, Tash, Tertib ve Fihrist: Câsim Muhammed el-Cubûrî, Matbaatu'l-İrşâd, Bağdat, 1983, (Not: Eser bundan sonra *Te'vîlât*, tsh., Mustafizu'r-Rahman" olarak verilecektir.) s. 231.

⁶⁹ *Te'vîlât*, Şerh, 778a.

⁷⁰ *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi, s. 299 -313.

Kur'an'da cinlerin Hz. Peygamber'e karşı tutumuna da yer vermektedir. Onların kendisini tasdik edip tebliğinin diğer ilahi kitaplarla uyum içinde olduğunu ifade ettikleri haber verilmiştir.

6. Yine Kur'an-ı Kerim'in yirmi küsur yıl içerisinde parça parça indirilmesine ve tamamı aynı kompozisyon ve aynı edebi nitelikte olmamasına rağmen birbiriyle ahenk içerisinde. Yaratılmışların bir metni olsaydı mutlaka onda çelişkiler bulunurdu.

7. Cenab-ı Hakk'ın "...Haydi ölümü temenni edin" (2.Bakara, 94) tarzındaki âyetlerle Yahudilere olan hitabı hakkında iki yönden istidlalde bulunmuştur: Birincisi, ölümü temenni etse-ler, mutlaka ölecekleri tehdididir. İkincisi ise, Yahudiler kendileri için bundan daha kolay bir şey bulunmadığı hâlde, asla böyle bir temennide bulunmayacaklardır. Bunun yanında İbnu'r- Ravendi Hz. Peygamberin Hristiyanlarla mübahalede bulunması ve lanetin gerçekleşeceğini haber vermesiyle de istidlalde bulunmuştur. Sonuç olarak Hz. Muhammed'in Yahudi ve Hristiyanların kitapla-rınca da vasfı bilinen bir Peygamber olduğu sabit olmuştur.⁷¹

İbnu'r-Ravendi'nin Ebu İshak el-Verrâk'a karşı ileri sürdüğü delilleri Mâturîdî'nin de destekler mahiyette konuya ek izahlar getirdiği görülmektedir.⁷²

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, *Tevîlât* 'ta iki yerde İbnu'r-Ravendî'den bahsetmektedir. Bunlardan birincisini "Onlar dediler ki: Rabbimiz bizi iki kez öldürdün ve iki kez dirilttin" (23. Mumi-nun, 11) âyetindeki iki ölüm ve iki dirilme hakkında yapılan yorum-lar içerisinde bahsetmektedir. İbn Ravendî'nin "Siz ölümler idiniz, O sizi diriltti; yine öldürecek, yine diriltecek..." (2.Bakara, 28) âyetin-de birinci ölümün bu dünyada gerçekleşip kabirde dirilmek, ikinci ölümün ise kabirde ölüp kıyamet günü ahrette dirilmesidir" şek-lindeki yorumunu zikreden Mâturîdî, konuyla ilgili farklı görüşleri zikreder ancak eleştiri getirmez.⁷³ İbnu'r-Ravendî'nin *Te'vilât*'ta zikredilen diğer görüşü ise, "bir kimse tesmiyeyle hakikati kaste-

⁷¹ *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruç, s. 303.

⁷² *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruç, s. 304-306.

⁷³ *Te'vilât*, Medine, 590b; *Te'vilât*, Şerh, 778a.

derse onun hakikati kendisiyle isimlendirildiği şeydir”⁷⁴, şeklindeki görüşüdür.

i. Ebû Bekir el-Asamm

Ebû Bekir Abdurrahman b. Keysân el-Asamm, Hişam b. el-Hakem’in (ö. 190/805?) muasıdır. Ebû Huzeyl Allâf’tan (d. 135/752- ö: 226/840) daha meşhur, önde gelen kelimcilerden, lügatçi, fakih ve müfessir ve Mu’tezile içerisinde itibarlı birisi olarak zikredilmektedir. el-Asamm (ö.225/756)’ı İbn-i Mürtaza insanların en fasihi ve en fakihi olarak tanımlamakta ve Mu’tezile’nin 6. tabakasından saymaktadır. Hz. Ali’nin bazı uygulamalarını hatalı, Muaviye’yi ise haklı bulduğu, Ebû Huzeyl ve Hişam b. Hakemle münazara ettiği, *Makâlâtü’l-Usul* adlı eseri de takdir edilen eserlerden olduğu belirtilmektedir.⁷⁵

Mâturîdî, *Kitâbu’t-Tevhîd*’de sadece bir yerde, büyük günah ve şefaât konusunda onu eleştirmektedir⁷⁶, buna mukabil *Tevlât*’da fikirlerine çokça yer verdiği (160’dan fazla) el-Asamm’dan, zaman zaman kendi fikirlerini desteklemek için veya konunun izahı için eleştirmeden zikrederken bazen da ciddi eleştirilere tabi tutmaktadır.⁷⁷

j. Muhammed b. Şebîb

Mâturîdî’nin bazen “Muhammed b. Şebîb” bazen de “İbn Şebîb” olarak bahsettiği Ebû Bekir Muhammed b. Şebîb, Mu’tezile’nin ileri gelenlerinden ve yedinci tabakasından sayılmakta ve *Kitâbu’t-Tevhîd* isimli bir eserinden bahsedilmektedir.⁷⁸ Bağdadi, onun iman konusunda Mürcie ile kader konusunda Kaderiyye ile aynı görüşü paylaşanlar arasında bulunduğundan hem Kaderiyye’den hem de Mürcie’den sayıldığını belirtmektedir.⁷⁹ Nazzâm’ın arkadaşı olma-

⁷⁴ *Te’vilât*, tsh., Mustafizu’r-Rahman, s. 231-232.

⁷⁵ İbn-i Murtaza, *Tabakâtü’l-Mu’tezile*, s. 56-57; Sezgin, *Tarih’u-Turas*, C. 4, s. 61.

⁷⁶ *Kitâbu’t-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruç, s. 590-591.

⁷⁷ Örnekler için bkz. *Te’vilât*, Medine, 119b, 144a, 179a, 186a, 193a, 194a, 194b, 195b, 198b, 206b, 211a, 213a, 215a, 217a, 219b, 235a, 238a, 250b, 257a, 258a, 261b, 262a, 295b, 297a, 303b, 311a, 311b, 314a, 315a, 317b.

⁷⁸ İbn-i Murtaza, *Tabakâtü’l-Mutezile*, s. 71; İbn-i Murtaza, *el-Münnye*, s. 172.

⁷⁹ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 21, 84, 148.

sı dolayısıyla hicri III. asrın ortalarında vefat etmiş olması muhtemeldir.⁸⁰

Mâturîdî, tespit edebildiğimiz kadarıyla, İbn-i Şebib ile ilgili fikirlerine *Tevîlât*'ta hiç bahsetmezken, *Kitabu't Tevhîd*'de özel başlıklar altında yer vermektedir. O, İbn Şebîb'i Mu'tezilî olarak görmektedir.⁸¹ İbn Şebîb'in fikirlerine karşı yapılan eleştirileri, onun verdiği cevaplarla birlikte vermektedir.⁸² Bazen de doğrudan fikirlerinden bahsetmektedir.⁸³ Kitap ismi zikredilmemekle birlikte "Kitap Sahibi"⁸⁴ diye bahsetmesi kitaplarından hareketle fikirlerine ulaştığını göstermektedir. Mâturîdî'nin, bazen hemfikir olduğunu da belirttiği İbn Şebîb'e yönelttiği eleştirileri yaratılış ve sorumluluk, varlıkların ezeli olmadığı, Allah'ın yeri, Allah'ın mahlûkatı nasıl yarattığı gibi konular etrafında yoğunlaştığı görülmektedir.⁸⁵

Mâturîdî, "Allah mahlûkatı niçin yaratmıştır?" sorusuna "yaratılmışların menfaati içindir" şeklinde verdiği cevap dolayısıyla İbn Şebîb'in yadrganması gerektiğinden bahseder ve Mu'tezile'nin "Allah'ın ezelden yaratıcı, rahman ve rahim değildi" görüşüyle ilintilendirerek eleştirmektedir. "Allah'ın bir şeyi yaratması o şeyin aynısıdır", "Allah ezelden beri âlim, semi, basardır" ifadesinde maksat yeterince açık değildir⁸⁶ ve kudretin fiilden önce bulunması gibi görüşlerinin⁸⁷ yanı sıra bazen yersiz tartışmalara girdiğini belirten Mâturîdî, "Allah benzerini yaratabilir mi? sorusunu tam olarak algılayamadığını, verdiği cevapta kendi içerisinde çelişkilerin bulunduğu⁸⁸ belirterek eleştirir.

k. Ahmed b. Sehl Ebû Zeyd el-Belhî (ö. 322/934)

Kur'an'a dair eserleri olduğu gibi, tarih, felsefe ve lügat alanlarında da meşhur eserleri vardır. Ebû'l-Kâsım el-Belhî, onu, maz-

⁸⁰ *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi, s. 155, dipnot: 189.

⁸¹ *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi, s. 201.

⁸² *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi, s. 191-194.

⁸³ Bkz. *Kitâbu't-Tevhîd*, Thk. B. Topaloğlu, s. 190.

⁸⁴ *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi, s. 201.

⁸⁵ *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi, s. 191-195.

⁸⁶ *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi, s. 196-197.

⁸⁷ *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi, s. 204-205.

⁸⁸ *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi, s. 200-202.

lum bir adam ve muvahhidlerden yani Mu'tezile'den olduğunu söyler. Hafız, filozof ve mülhitlerle tartışan birisi olarak zikredilen Ebû Zeyd el-Belhî'nin eserleri arasında *Nazmi'l-Kur'an*, *Kitabu Garîbi'l-Kur'an*, *Kitâbu'l-Bahs 'Ani't-Te'vilât*, *Ahlâku'l-Ümem*, *Fadâilu'l-Belh*, *Aksâmu'l-Ulum* ve diğerleri sayılmaktadır.⁸⁹

Mâturîdî *Tevilât*'ta iki yerde "Ebû Zeyd"⁹⁰ ve "Ebû Zeyd el-Belhî"⁹¹ olarak ondan bahsetmektedir ancak fikirleri hakkında detay vermemektedir.

1. Ömer el-Bâhilî

Mâturîdî'nin eserleri arasında "Reddu Usuli Hamse li'-Bâhilî" adıyla zikredilen el-Bâhilî'nin Mu'tezilî Ebû Ömer b. Muhammed b. Ömer el-Bâhilî olması muhtemeldir. Ancak gerek *Tevilât*'ta ve gerekse *Kitâbu't-Tevhîd*'de bu isme ve ona atfedilen her hangi bir bilgiye rastlayamadık.

C. Maturidi'nin Mu'tezile Ve Diğer Mezhepler Arasında Kurduğu İlişkiler

a. Kaderiyye

Kaderiyye ile ilgili görüşlerine hem *Tevilât*'ta hem de *Kitâbu't-Tevhîd*'de yer veren Mâturîdî, "Allah'ın kulun fiillerinde bir tedbiri veya takdir kuvvetinin olmadığı görüşünü benimseyenler olarak tanımladığı"⁹² Kaderiyye'nin yerilmesi konusunda Kelam âlimlerinin ittifak halinde olduğu ve Hz. Peygamberin "Kaderiyye bu ümmetin Mecusisidir."⁹³ sözüyle de kimlerin kastedildiğini çok açık bir şekilde haber verdiğini söyler. Hz. Peygamber'in Kaderiyye'yi yermek istemesinin sebebi olarak ta onların bütün

⁸⁹ el-Hafız, Şemseddin b. Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvudî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Zabd ve Haşiye: Abdu's-Selam Abdu'l-Mu'in, I. Baskı Daru'l-Kitabu'l-İlmiyye, Beyrut, Lübnan 2002, s.35-36; *Hediyyetü'l-Arifin*, C.5, s. 59.

⁹⁰ *Te'vilât*, Medine, 636a.

⁹¹ *Te'vilât*, Medine, 340a.

⁹² *Tevilat*, tsh., Mustafizu'r-Rahman, s. 98-99.

⁹³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, İst., 1413/1992, II, 86; Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen* İst., 1413/1992, "Sünnet", 16; İbn-i Mace, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd, "Mukaddime", 10.

din mensuplarının anlayışlarına ters düşen Mecusilerle fikir birliği içerisinde olmalarını göstermektedir.⁹⁴

Mâtûrîdî, Kaderiyye ve Mu'tezile'den zaman zaman farklı fırkalarımış gibi zikretse de aynı anlamda kullandığı örneklerde azımsanmayacak derecededir. Direk olarak ifade ettiği gibi dolaylı olarak görüşler üzerinden de benzerlikleri kurmaktadır.

Mecusiler'in şerhlerin yaratılması ile ilgili görüşleriyle Mu'tezile'nin görüşleri arasında bir benzerlikten bahseden Mâtûrîdî, bunu da Hz. Peygambere atfedilen "Kaderiyye bu ümmetin Mecusileridir." rivayetiyle desteklerken⁹⁵, Mu'tezile'yi Kaderiyye hakkında rivayet olunduğunu belirttiği hadis üzerinden eleştirmektedir. Benzer bir eleştiriyi de Hz. Peygamber'den rivayet edilen, "Ümmetimden iki sınıf vardır ki onlara şefaati nail olmaz. Onlardan birisi Mürcie diğeri Kaderiyyedir." hadisinde Kaderiyye'yi açıklarken kulun fiillerinde özgür olduğunu ve Allah Teala'nın bir dâhli yoktur, anlayışında olanlar olarak değerlendirirken⁹⁶ yapmaktadır.

Mâtûrîdî, Kaderiyye ismine en layık fırkalardan birisinin Mu'tezile olduğunu söylemekte ve bunu ispat etmek için örnekler verirken bir anlamda kendi anlayışına karşı yapılan, yanlış gördüğü görüşleri de cevaplamaktadır: O, "Kaderiyye ki -i'tizal ismini alan kimselerdir- inanç ve söylem açısından ilginizin bulunmayışına rağmen, bize cebir telakkisini nispet etmişlerdir. Onların bu konudaki gerçek dışı davranışı Kaderiyye ismini bize izafe edişlerindeki davranışa benzemektedir. Şimdi biz iki mezhebi karşılaştırmak suretiyle cebre hangimizin daha layık olduğunu ortaya koyacağız. Böylece insanlar Kaderiyye konusunda anlattığımız gibi Mu'tezile'nin cüretini ve korkunç düşüncesizliğini öğrenmiş olacaktır."⁹⁷ demektedir.

⁹⁴ *Kitâbu 't-Tevhîd*, Thk. B.Topaloğlu, s. 500. Diğer örnekler için bkz., a.e., s.389, 394.

⁹⁵ *Kitâbu 't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruç, s. 139.

⁹⁶ *Kitâbu 't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruç, s. 617.

⁹⁷ *Kitâbu 't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruç, s. 511.

Mâturîdî, Mu'tezile mensuplarının fiile ait kudretin fiilden önce mevcudiyetini kabul etmeyişimizden dolayı bize cebr ismini uygun görmektedirler ve kendileri ise fiili, kudretin bulunmadığı bir zaman biriminde gerçekleşmiş olarak kabul etmektedirler. Kudretsiz niteliği taşıyan bir zaman birimi içinde fiilin gerçekleştiğini söylemek onun kudretle birlikte gerçekleştiğini söylemeye oranla cebre çok daha yakındır. Tabi ki bu durum cebir ve ihtiyarın ne demek olduğunu anlayan kimse için böyledir, demekte ve şöyle izah etmektedir: Fiil acz halinde tasavvur edilmezken aczin ortadan kalkması durumunda onun mevcudiyeti zihinde canlandırılabilir. Böylece aczin yokluğu halinde fiilin tasavvur edilişi varlığına oranla daha üstün ve kâmil derecede olmaktır...⁹⁸ Mâturîdî burada Kaderiyye ismini kaderi inkâr edenlere değil, insandan özgürlüğü kaldıranlar için Cebriyye anlamında kullandığı görülmektedir. Bu konuda Mâturîdî, Mu'tezile'nin sürekli kader kavramını dillerine doladıklarından onlara Kaderiyye denmesi gerekir, oysa onlar Cebri başkalarına izafe etmeyi ilke haline getirmişlerdir,⁹⁹ diyerek Kaderiyye'yi Cebriyye anlamında kullanmaktadır.

Mu'tezile'nin kendilerine "kader" isminin verilmesini kabul etmediklerinden de bahseden Mâturîdî bu ismin onlara Ka'bi'nin iddia ettiği gibi Haşevîler tarafından değil de bizzat Hz. Peygamber tarafından verildiğini söylemektedir.¹⁰⁰ Kaderiyye'nin Allah'ın lanetini hak etmesinin sebebi ise kulun fiillerinin sadece yaratma anlamında Allah'a nispet etmeleridir.¹⁰¹

Mâturîdî, Ka'bi'nin Haşeviyye'ye yönelttiği yukarıdaki suçlamayı onların dini konularda yaptığı pek çok hatadan birisi olarak görmüş ve bunun onların Mervan oğullarıyla olan ilişkilerinden kaynaklandığını ileri sürmüştür. Çünkü Mervan oğulları yaptıkları yanlışları Allah'ın kader ve kazasına bağlamak suretiyle milletten gelecek baskılardan kurtulmayı istemiş ve kaderciliği mezhep ola-

⁹⁸ *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi. s. 511; Kaderiyye-Mutezile ilişkileri için bkz. a.g.e., s. 402-403, 406.

⁹⁹ *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi. s. 512.

¹⁰⁰ *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi, s. 506-508, 389.

¹⁰¹ *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi, s. 364-365.

rak kabul etmişlerdir. Haşevîler bu konuda Emeviler'e destek vermiş ve onları bu yanlış icraatlarından aklamaya çalışmışlardır. Ka'bi, aslında Haşevîler Emeviler'in yaptıkları yanlışlıkların farkındaydılar ve bu kaderi anlayışın yaygınlaştığını da görüyorlardı, demektedir. Ka'bi'nin Emeviler'in imamet şartlarını taşımadıklarını söyleyerek meseleyi abarttığını, hatta Haşevîler'in kendilerine Kaderiyye ismini taktıklarını söyleyecek kadar ileri gittiğini söyleyen Mâturîdî, Ka'binin bu konuda pek çok yalan söz söylediğini belirtmektedir. Mu'tezile'nin Haşevîler tarafından kendilerine Kaderiyye isminin verildiğini söyleyerek Kaderi isminden kurtulmaya çalışmak istemelerini "süslü bir yalan" olarak değerlendiren Mâturîdî, "Ümmetinden iki fırkaya şefaati nasip olmaz" hadisinde geçen Kaderiyye'nin "fiillerin yönlendirilmesini Allah'tan nefy eden ve fiillere ait tüm yönetimi kullara veren kimseler olduğunu", dolayısıyla bununla bizzat kendilerinin kastedildiğini söyleyerek bu ismin Hz. Peygamber'in hadisine bağlı olarak ümmet içerisinde kuşaktan kuşağa yayılmış olduğunu söyler. Mâturîdî, Ka'bi'nin kader hakkında Haşeviyye'nin görüşünün Mervan oğullarını aklama mücadelesi olarak yansıtmasının düpedüz yalan olduğunu söyleyerek bir anlamda Haşeviyye'yi savunmaktadır.

Mâturîdî, Kaderiyye'nin "Allah kudreti dâhilinde bulunan her hayrı sonuna kadar gerçekleştirir." görüşünün Zenadîka'nın "hayır tanrısı hayrı doruk noktasına kadar işler" görüşüne benzediğini söylemektedir.¹⁰² Bunların dışında Mâturîdî zaman zaman Kaderiyye'yi diğer dinlerle bazı ortak görüşleri savunmaları dolayısıyla da eleştirmektedir.¹⁰³

b. Hariciler

Mâturîdî, Havâric ile Mu'tezile arasındaki benzerlikleri büyük günah, iman, istisna ve şefaati hakkındaki fikirlerinde bahsetmekte ve fikirlerini temellendirmede kullandıkları âyet ve delilleri değerlendirip eleştirmektedir.

¹⁰² *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi, s. 145-146.

¹⁰³ *Te'vîlât*, Medine, 67a; *Te'vîlât*, Hamidiyye, 66a.

Havâric'in büyük ve küçük günah işleyen kimsenin bu günahından dolayı kafir olduğunu ve ebedi cehennemde kalacağı görüşünü benimsediğini belirtmekte ve onların bu görüşlerinin yanlışlığını pek çok açıdan izah etmeye çalışmaktadır. Bu konudaki fikirleri dolayısıyla Havârici Mu'tezile ile bir arda zikreden Mâturîdî, farklı görüşlerin bulunmasına rağmen onların görüşlerini reddeden âyetler mevcuttur demektedir. Âyetlerde¹⁰⁴ Allah Teâlâ'nın müminleri davranışları dolayısıyla kınadığını ve sergiledikleri durumlar sebebiyle azabın çetin olacağını haber verdiğini ancak iman vasfını onlardan kaldırmadığını, sadece kınadığını belirten Mâturîdî, bir şeyin gereğini yerine getirmeme durumunda gündeme gelen kınamanın dostlar arasında söz konusu olduğunu, düşmanlar arasında ise tartışma ve savaş cereyan edeceğini söyler ve bu âyetlerin büyük günahın işlenmesi halinde bile iman vasfının kişilerde devam ettiği gerçeği kanıtlanırken, bu durumdaki birisini imandan çıkarıp ve onu küfre düştüğünü söyleyenlerin anlayışlarının yanlışlığı da ortaya çıkmış olmaktadır,¹⁰⁵der.

Mâturîdî'ye göre Havâric ve Mu'tezile bu fikirleriyle zahiren kulları masiyetten uzaklaştırıyorlar ve taate yaklaşıyorlar görün-seler de gerçekte durum farklıdır. Çünkü "kurtuluşun sadece amelle olacağını, Allah'ın rahmeti veya bir kimsenin şefaati ile olamayacağı" görüşleri kişinin bir göz açıp kapayıncaya kadar bile olsa taatten uzak olmamasını ve masiyete düşmemesini gerektirir ve bu görüşleriyle insanları masiyete yaklaştırmış ve taatten uzaklaştırmış olmaktadır. Mâturîdî, kendilerinin ise kurtuluşu amel-lerle değil de Allah'ın rahmeti ve dilediği kişinin şefaati ile olacağı görüşünde olduklarını, bu anlayışın ise taat, amel vs.'nin dışında Allah'ın rahmetine ve fazlına dayanmayı gerektirdiğini söyler ve bu görüşün insanlar için taati gerekli gördüğünü, onları kötülüklerden uzaklaştırdığını, çünkü kişinin bu lütuf ve faziletlere ulaşabilmesi için taate sarılması gerekir, diyerek onları eleştirmektedir.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Bkz., 61.es-Saf,2-4; 9.et-Tevbe, 38; 4. en-Nisâ, 75.

¹⁰⁵ *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi, s. 610.

¹⁰⁶ *Te'vilât*, Medine 589b-590a, *Te'vilât*, Hamîdiyye 465b; *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi, s. 542-543.

Mâtûrîdî'ye göre hiçbir Harici ve Mu'tezilî kendilerinden olanların çeşitli mâsiyet ve kötülüklerin mevcudiyetini bildikleri halde (kendi fikirleri açısından çelişkili bir durum olsa da) onları mümin statüsünün dışındaki her hangi bir durumda olmalarına rıza göstermezler. Şu halde böylesinden imanın zâil olmadığı ve mümin vasfının devam ettiği kanıtlanmış oldu. Bütün bunlardan Havâric ile Mu'tezile'nin fikirlerinin yanlış ve inadına bir direniş olduğu ortaya çıkmaktadır.¹⁰⁷ Bu bağlamda uygun olan bütün Havâric ve Mu'tezile mensuplarının büyük günah işledikleri takdirde kendi telakkilerince kafir olup ebedi cehennemde kalmasıdır.¹⁰⁸

Mu'tezile ve Havâric'e göre Allah büyük günah işleyenleri ebedi Cehenneme koymakla tehdit etmiş ve va'idine muhalefet etmesi ve verdiği haberleri tekzip etmesi de caiz olmadığından onları affetmesi Allah için caiz değildir. Ancak büyük günah işleyenin affedilmemesi anlayışıyla va'ide muhalefet etmeyi ve haberi tekzibi gerektiren şey de ortadan kalmış olur. Mâtûrîdî, Havâric ve Mu'tezile'nin bu görüşlerine karşın onların delil olarak kullandıkları âyetlerin (7. Âraf, 29-30; 26. Şuara, 100; 2. Bakara, 123) kafirler için olduğunu ifade eder¹⁰⁹ ve "Şefa'at edenin şefaati onlara fayda vermez" (74. Müdessir, 48) âyetinin anlamının küfür ehline izafe edildiği zaman, onlar için şefa'at yoktur veya onlara şefa'at fayda vermez, şeklinde olur, bu onlar için şefaatin nefyini gerektirir. Eğer şefa'at, Ehl-i İmana izafe edilirse, o zaman şefa'at edenin şefaatinin yok eden şeyin yok edilmesi gerekir, şefa'at yok edilmez, der. Bu konuda farklı âyetlerden de delil getiren Mâtûrîdî, bunlar Ehl-i İ'tizal ve Havâric aleyhinedir, çünkü bize göre büyük günah sahibi Ehl-i İslam'dandır ve şefa'ati hak etmektedir¹¹⁰ der ve onları eleştirmektedir.

¹⁰⁷ *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruç, s. 532-533.

¹⁰⁸ *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruç, s. 536. Diğer örnek için bkz., *Te'vilât*, Medine 143a-b, 697a; *Te'vilât*, Hamîdiyye, 134b-135a; *Te'vilât*, Şerh, 920b.

¹⁰⁹ *Te'vilât*, Medine, 763a-b; *Te'vilât*, Hamîdiyye, 592a-b; *Te'vilât*, Şerh, 1002a-1002b.

¹¹⁰ *Te'vilât*, Medine, 763a-b; *Te'vilât*, Hamîdiyye, 592a-b; *Te'vilât*, Şerh, 1002a-1002b; *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruç, s. 587.

Mâtûrîdî'nin Mu'tezili ve Havârici aynı fikir üzerinde gördüğü meselelerden birisi de "imanda istisna meselesi"dir. Mu'tezile ve Havâric mezheplerine göre dinde, özellikle iman konusunda "inşallah müminim" demek gereklidir. Çünkü mükellef farkına varmadan dinden çıkabileceği gibi bilmediği için dinî bir görevi yerine getirmekten de geri kalabilir. Böyle bir durumda istisnasız bir imanla vasıflanmamak gerekir. Mâtûrîdî, bu görüşe karşı çıkar ve Allah'ın pek çok yerde "Ey iman edenler..." şeklinde kesin beyan ettiği emir, yasak, vaad, va'id vb. hükümlerde istisnanın söz konusu olmadığını, aksi takdirde Allah'ın bu şekilde hitap ettiği âyetlerin boş ve faydasız konuma düşeceği için doğru olanın istisnayı kabul etmeyen görüş olacağını, belirtir.¹¹¹

c. Mürcie

Mâtûrîdî'ye göre Mu'tezile ile Mürcie arasındaki benzerlik icraya verilen anlamlarda ortaya çıkmaktadır. İrcâ'nın kelime olarak tehir etme manasına geldiğinde dâimîlerin ittifak ettiğini ancak ircâyâ verilen anlamlarda ve Mürcie isminin kime verileceği noktalarında ihtilafın olduğunu belirten Mâtûrîdî¹¹², Mu'tezile'nin Mürcie'ye büyük günah işleyenlerle alakalı hükmü erteledikleri ve onları ne Cennete ne de Cehennem'e göndermedikleri için ircâ ismi verdiklerini¹¹³ söyleyen Mâtûrîdî Mu'tezile'nin bu görüşünün doğru olabileceğini ancak Mürcie'yi yerme noktasında bahsedilen "Ümmetimden iki fırkaya şefaetim ulaşmaz. Onlar Kaderiyye ve Mürciedir"¹¹⁴ ve Mürcie'nin yetmiş dille lanet edilmesiyle¹¹⁵ ilgili haberlerin sabit olması halinde Mürcie ile ilgili yerginin sebebinin kişinin dini hayatıyla ilgili olarak fiil işlerken durumu hakkında kararlılık göstermeyip duraksaması nedeniyle olabileceğini söyler ve icrayı duraksamak anlamıyla yorumlar. Bu anlamda Mu'tezile'nin bü-

¹¹¹ *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi, s. 627.

¹¹² *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi, s. 613.

¹¹³ *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi, s. 615.

¹¹⁴ Münâvi, Muhammed Abdurrauf, *Feyzu'l-Kadir Şerhu'l-Camiu's-Sağir*, Beyrut, Trz., IV, 208; Tirmîzî, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, *es-Sünen*, İst. 1413/1992, "Kader", 13.

¹¹⁵ Muttaki el-Hindi, Alaaddin Ali el-Muttaki b. Hüsameddin, *Kenzü'l-Ummal*, Beyrut, 1405-1985, I, 136.

yük günah işleyenlerin durumuyla ilgili “ne mümin ne de kafir-
dir” nitelemelerinin de bir anlamda ırcâ olduğunu belirterek¹¹⁶
Mu'tezile'nin kendi içerisindeki çelişkiye dikkat çekmektedir.

d. Kerramiyye

Mâtûrîdî, Kerramiyye'yi Mu'tezile, Havâric, ve Haşeviyye ile ara-
larında farklı görüşler bulunmasına rağmen amel-iman konusunda
benzer fikirler taşıdığını ve es-Sâf 61/2-4; et-Tevbe 9/38; en-Nîsa
4/75; Hadîd 57/16 gibi âyetlerde müminlerin yaptıkları yanlışlar-
dan dolayı azarlandığını fakat onlardan iman vasfının kaldırılma-
dığını belirterek eleştirmektedir.¹¹⁷

e. Neccariyye

Mâtûrîdî, Hüseyin diye zikrettiği Hüseyin en-Neccâr'ın istitaat
konusundaki görüşü ile Mu'tezile'nin görüşü arasındaki benzerlik-
ten bahsetmektedir. Mâtûrîdî, Mu'tezile ile Hüseyin arasında orta-
ya çıkan farklılığın önemsiz olduğunu, neticede aynı noktaya var-
dıklarını söylemektedir. Çünkü Hüseyin'in “ismet ve tevfiik hariç,
taat fiilinin oluşmasını sağlayan her şey kâfirden de vardır” görüşü,
Mu'tezile'nin kâfirin ismet ve tevfiik ile isimlendirilmeyeceği nok-
tasındaki görüşü ile benzerlik oluşturduklarını söylemektedir.
Buradaki farklılığın sadece bu niteliğin kudretle isimlendirilip
isimlendirilemeyeceği problemi olmasıdır¹¹⁸, demektir.

f. Rafıza

Mâtûrîdî, Ravafız, Havâric ve Mu'tezile'yi sahabeyi küfürle itham
etmeleri noktasında değerlendirip eleştirmektedir: “Bunların arka-
sından gelenler şöyle derler: Rabbimiz bizi ve bizden önce gelip
geçmiş imanlı kardeşlerimizi bağışla...” (59. Haşr, 10) âyetinde
belirtildiği üzere, Allah Teâlâ Muhammed ümmetinden geçmiş
nesiller hakkında lanet edenleri bildirdi ve onlar için istiğfar dile-

¹¹⁶ *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruç, s. 617. *Te'vilât*, Medine, 15. *Te'vilât*, Terc.
s. 98-99. Geniş Bilgi için Bkz. Koçoğlu, Kıyasettin, “*Maturidi'nin Mutezile'ye Ba-
kışı*” (Yayınlanmamış Doktora Tezi), A.Ü. S. B. E. Ankara 2005, s. 33-38.

¹¹⁷ *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruç, s. 619-610.

¹¹⁸ Geniş bilgi için bkz., *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruç, s. 421-423; *Te'vilât*,
Medine, 286a.

melerini emretti, diyen Mâturîdî, bu âyetin Ravafız ve Mu'tezile'nin görüşlerinin fâsid olduğuna delil olduğunu ileri sürer. Ravafız'ın, Ebu Bekir'in hilafetine itaat edenlerin kâfir olduklarını, Havâric'in, Hz. Ali'nin Muaviye ve ashabıyla yaptığı savaş dolayısıyla kâfir olduğunu, Mu'tezile'nin ise savaşta haktan çıkanın imandan çıktığını, dolayısıyla onlar için istiğfarın istenemeyeceğini, çünkü Allah müşrikler için istiğfar etmeyi yasaklamıştır, görüşlerine karşın yukarıda zikredilen âyetle istiğfara izin verildiğini belirten Mâturîdî'ye göre büyük günahın kişiyi imandan çıkarmadığını da âyet göstermektedir ve âyetin devamında yer alan "kardeşlerimizden" ifadesinin de onların mümin olduklarına işaret ettiğini¹¹⁹ belirterek eleştirmektedir.

g. Cebriye

Mu'tezile ve Cebriye arasındaki fiil ve irade meselelerinde benzerlikler kuran Mâturîdî, Mu'tezile'nin Cebriye'ye yönelttiği eleştirilerini eleştirmekte ve onların bu görüşlerinde zaman zaman Cebriye'ye benzediklerini söylemektedir. Mu'tezile'nin "kul istese de istemese de fiili vardır" görüşünde cebrî bir tavrı benimzediklerini, hatta bazen gizli cebrîcilik yaptıklarını söylemektedir.¹²⁰

Mâturîdî'nin kullandığı örneklerden birisi de irade meselesidir. Mu'tezile'nin "irade fiilin seçiminden önce olup ve ondan önce bulunur" görüşlerinin iyi incelendiğinde aslında bu görüşün Cebriye'nin görüşü olduğunun anlaşıldığını¹²¹, "İstese de istemese de kulun fiili vardır" görüşlerinde de Mu'tezile'nin Cebriye'nin ta kendisi olduğunu kanıtlamaktadır¹²², diyen Mâturîdî'ye göre, Mu'tezile'nin Allah'ın hükümlerini dâhilinde onun dilemediği dileme hakkını ve yine onun mülkünde istemediği şeyi kula isteme hakkını tanımışlardır, oysaki Allah bunun hilafına başka şeyler murad etmektedir, bu ise zor ve cebir alametidir. Mâturîdî, Mu'tezile mensupları Allah'a hükümlerlik ve azamet tanımaları

¹¹⁹ Geniş bilgi için bkz., *Te'vilât*, Medine, 426b, 697a; *Te'vilât*, Hamidiye, 351a; *Te'vilât*, Şerh, 920b.

¹²⁰ *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi, s. 511-512.

¹²¹ *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi, s. 512.

¹²² *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi, s. 513.

meyanında kulu cebir statüsünde bırakan Cebriye'yi ayıplamış, fakat kendileri hikmetsizlik ve bilgisizlikleri yüzünden Rabbu'l-Alemin'in cebr altında olduğunu söylemişlerdir, diyerek eleştirmektedir.¹²³

h. Müşebbihe

Mâtûrîdî, Müşebbihe ile Mu'tezile arasındaki benzerlik noktasında eleştirilerini Ka'bi'nin ru'yet konusundaki metodu üzerinden yapmaktadır. Bu noktada Ka'bi'nin söylediğini inceden inceye düşünen bir kimse onun Müşebbihe ekolünün yöntemini benimsediğini anlayacağını, çünkü o, ru'yetin belli şartlar çerçevesinde gerçekleştiği temel manayı zikretmemiş, sadece realitenin böyle tespit edildiğini ifade etmiştir, diyen Mâtûrîdî, bunun Müşebbihe'nin "duyulur âlemdeki her fail cisimdir, her alim de; duyular ötesinde de böyle olması gerekmektedir" görüşüyle benzeştiğini söyleyerek Kâ'bi'yi eleştirmektedir.¹²⁴

i. Ashâbu'l-Hadîs / Haşevîyye

Mâtûrîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*'de Haşevîyye¹²⁵, *Tevîlat*'ta ise Haşevîyye ve Ashabu'l-Hadis¹²⁶ olarak bahsetmektedir. Haşevîyye'nin Mu'tezile ile olan ilişkisini Kur'an-ı Kerim, sıfatlar meselesi, iman ve amel, Mu'tezile'ye Kaderi denmesi gibi meseleler üzerinde yapmaktadır.

Mâtûrîdî, "Dileseydik and olsun ki sana vahyettiğimizi alıp götürürdük. Sonra bize karşı duracak bir vekilde bulamazdın." (17. İsrâ, 86.) âyetinin Haşevîyye ve Mu'tezile'yi saptırdığından bahseder ve Haşevîyye'nin "Kur'an ve Kelam Allah'ın yok olmayan ezeli sıfatıdır." ve "Mushaflardaki Kur'an, bizzat Kur'an'ın aynısıdır, o yerde ve kalptedir." görüşlerinin tenakuz oluşturduğunu çünkü sıfat olduğunda onun aynısı da gayrisi de olamayacağını belirtir. Dolayısıyla, Mushaf'takinin veya kalplerdekinin tam aynı-

¹²³ *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi, s. 513. Diğer örnekler için bkz., *Te'vilât*, Medine 490b-491a.

¹²⁴ *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi, s. 133-134; *Te'vilât*, Medine 211a.

¹²⁵ *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi, s. 506, 507, 508, 530, 609, 613, 618, 627.

¹²⁶ *Te'vilât*, Medine, 519b.

sının olması caiz değildir, sahifelerdekine gelince, bu ondan anlaşılan veya ortaya çıkan şeydir. Kur'an'dan maksadım budur.¹²⁷ diyerek onları tenkit eder.

Mâturîdî Hâşeviyye'yi ve Ashâbu'l-Hadîs'i yan yana kullanarak taatlerin iman olması konusundaki görüşlerin Mu'tezile ile aynı kefede değerlendirmektedir. "Ey iman edenler!..."¹²⁸ diye zikredilen bütün âyetler açıkça delildirler ki iman nefiste (kalpte) bulunur. Dolayısıyla iman, Hâşeviyye'nin, Mu'tezile'nin ve Ashâbu'l-Hadis'in "bütün taatler imandır" dedikleri gibi değildir. O kalp ile tasdiktir, onun dışındaki taatler şeriattır.¹²⁹ diyerek eleştirmektedir.

Mâturîdî, Hâşeviyye ve Mu'tezile'nin benzer olduklarını ileri sürdüğü konulardan birisinin de imanda istisnayı kabul etmeleri olduğunu belirtmektedir.¹³⁰ Ayrıca Mu'tezile'nin iman anlayışının Havâric, Hâşeviyye ve Ashâbu'l-Hadîs'te olduğu gibi "bütün taatler imandır" şeklindedir¹³¹ diyerek bu konuda da Hâşeviyye ile Mu'tezile arasında benzerlik kurarak eleştirir.

D. Mu'tezile'nin Zanâdîka, Dehriyye, Seneviyye Ve Mecusiler'e Benzerliği

Mâturîdî, Mu'tezile'yi diğer dinler ve İslam dışı kabul edilen mezhepler ile benzerliklerine de eserlerinde yer vermektedir. Benzeşen noktaları tek tek ve sistematik bir tarz kullanmamasından dolayı çalışmamızda bilgi tekrarına düşmemek için ayrı ayrı başlıklar yerine tek başlık altında, genel bakışını yansıtan örneklerden hareketle burada ele alınacaktır.

Mâturîdî'ye göre Zanâdîka'nın, zihinde canlandırılmasının mümkün olmadığı için bir şeyin yoktan var edilmesinin mümkün olmadığı görüşleri ile Mu'tezile'nin zihinlerde canlandırılabilen bir

¹²⁷ *Te'vilât*, Medine, 370a.

¹²⁸ Bkz., 60. Mümtehine, 1; 66. Tahrim, 6.

¹²⁹ *Te'vilât*, Şerh 924a, 695b- 696a, *Te'vilât*, Medine, 519b, 700a; *Te'vilat*, Hamidiye, 544a, *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi, s. 609-610.

¹³⁰ *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi, s. 628.

¹³¹ *Te'vilât*, Medine, 700a; *Te'vilât*, Hamidiye, 544a; *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi, s. 551-555; *Te'vilât*, Şerh, 924a.

şey olmadığı için kullara ait ihtiyari fiillerin Allah tarafından yaratılmış olmasını reddettikleri görüşleri arasında benzerlikler vardır. Benzer şekilde Mu'tezile'nin Allah kimseye kötülük dokunmasını ve kimseden kötülüğün sadır olmasını dilemez, onu şeytan ister, sonra Allah dilemese de şer gerçekleşir, görüşleri ile Zanâdika'nın Allah murad etmese de şerrin şeytandan ve şer tanrısından zuhur ettiği şeklindeki görüşleri arasında paralellik vardır. Fiillerin yaratılmasında benzer görüşlerinden dolayı Zanâdika, Dehriyye ve Mecusilere Mu'tezile'yi benzeterek eleştiren¹³² Mâturîdî, "Kaderiyye bu ümmetin Mecusi'sidir."¹³³ rivayetinde geçen Kaderiyye ile Mu'tezile'yi kasteder ve Mecusilerle olan benzerliğe bunu da kullanır ve eleştirilerini sürdürür.¹³⁴

Mâturîdî'ye göre Mu'tezile'nin mâduma ezelilik veren anlayışı Dehriyye'nin âlemin temel maddesi ezelidir anlayışı ile heyûla taraftarlarının önce arazlar vücut bulmuş, sonra bunlar sayesinde âlem ortaya çıkmıştır, şeklindeki anlayışları arasında paralellikler bulunmaktadır.¹³⁵ Ayrıca Seneviyye'nin "zulmetle nur önceleri birbirinden ayrı iken sonra birleştiler, böylece şu âlem başka bir ayrılık veya birleşme olmadan oluşuverdi. Netice olarak âlem önceleri âlem değilken kendi kendine oluşuvermiştir. Çünkü ortada bu fonksiyonu icra edecek başka bir faktör yoktur" görüşüyle de benzerlik göstermektedir.¹³⁶ Benzer bir şekilde Seneviyye'nin hayır ve şer tanrılarının önceden zatlari itibariyle ayrı iken sonradan karıştıkları görüşü ile heyula ve temel madde taraftarlarının Tanrı'nın önce bir konumda tek iken bilahare tabiat nesnelerinin meydana gelmesiyle şekilden sekile dönüştüğü fikrinin Mu'tezile'nin buradaki fikriyle benzeştiğini söylemekte, hatta onların fikirlerini sonradan gündeme gelen bir sebeple aslında değişikliği gerekli görmeleri, Mu'tezile'nin ise aslın dışındaki oluşumlara takılıp

¹³² *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruç, s. 145-147.

¹³³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 86; Abû Dâvûd, "Sünnet", 16; İbn-i Mace, "Mukaddime", 10.

¹³⁴ *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruç, s. 113.

¹³⁵ *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruç, s. 135-136. 166-169.

¹³⁶ *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruç, s. 137.

kalması dolayısıyla daha tutarlı görmektedir.¹³⁷ diyerek eleştirmektedir.

Mâturîdî bu tür benzerliklerden bahsetmesinin sebebini “Mu’tezile’nin temel görüşlerinin Mecusi ve Zanâdika’nın görüşleri örnek alınarak tespit edildiğinin herkes tarafından bilinmesini sağlamaktan ibarettir”¹³⁸ şeklinde açıklayarak Mu’tezile’ye karşı insanları uyarmak amacını güttüğünü dile getirmektedir.

Sonuç

İmam Mâturîdî, eserlerinde İslam Mezhepleri Tarihi temel kaynaklarında zikredilen başlıca mezheplerden bahsetmektedir. Ancak Mu’tezile bu mezhepler içerisinde diğerleriyle kıyaslanamayacak kadar çok yer almaktadır. Mâturîdî, Ehl-i Tevhid olarak kabul ettiği Mu’tezile’nin görüşlerini bazen mezhebin genel görüşü olarak verirken, bazen de “Mu’tezile’den bazıları” diyerek bir kısmına atfederek, bazen de önde gelenlerine atfen ele almaktadır. Bu bağlamda Basra ve Bağdat Mu’tezilesi’nin önemli isimlerine de yer vermiştir. Mu’tezile ile ilgili verdiği bilgiler Mîlel-Nihal eserlerinde olduğu gibi sistematik bir şekilde olmayıp, konular işlendikçe ele alınıp değerlendirildiğinden dağınık görüntü arz etmektedir.

Mu’tezile’yi ele alış şeklindeki sertlik, hatta zaman zaman küçümseyen ve tahkire varan ifadeler kullanan yaklaşımı, Mâturîdî’nin genel akılcı tavrı ile uyumsuz bir haldedir. Ancak bu tavrının yaşadığı dönemde Mu’tezile’nin Mâverâünnehir bölgesindeki ağırlığının artmasına karşı Sünni düşüncüyü savunmak amacıyla geliştirilen bir tavır olarak düşünmek mümkündür. *Tevilat*’ta pek yer vermemesine rağmen daha sonra kaleme aldığını düşündüğümüz *Kitabu’t-Tevhid*’de Ka’bî’den yüzden fazla yerde bahsetmesi, Ka’bî’nin ömrünün son zamanlarında Belh’e geldiği ve etkinliğini artırdığını düşündüğümüzde, bu üslubun daha çok Ka’bî eksenli kullanıldığı dikkate alındığında yukarıda bahsettiğimiz karşıt ve korumacı tavırdan kaynaklanmış olması ihtimalini destekler mahiyettedir. Mâturîdî ile yakın dönemler ve sonrasında

¹³⁷ *Kitâbu’t-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi, s.186, diğer örnekler için bk. s.375, 394 -395.

¹³⁸ *Kitâbu’t-Tevhîd*, Haz., Topaloğlu-Aruçi, s. 390.

yaşamış bazı Sünnî âlimlerinde Mu'tezilî kişilere benzer tavırları sergiledikleri düşünüldüğünde Mâturîdî'nin ümmeti Mu'tezile'den koruyucu üslubu kendi içerisinde anlam kazanıyor olsa da Mu'tezile'ye karşı üslubu yine de oldukça sert gözükmektedir. Bu noktada Ka'bî'nin elde edebildiğimiz eserlerinde Mâturîdî'den bahsetmemesi de ayrıca incelenmesi gereken bir konudur.

Mâturîdî, Mu'tezile'yi gerekli gördüğü her yerde ele almış, akli ve nakli deliller ve kendi iç fikir yapısındaki çelişkilerden hareketle eleştirmiştir. Hatta Kaderiyye ve Cebriyye gibi birbirine zıt fırkalar, gayr-i Müslim mezhep ve dinler ile olan benzerliklerinden hareketle de eleştirilerine devam etmiştir. Onun Mu'tezile'yi konu edinme sebebini açıklarken söylediği "Onların görüşleriyle Tevhîdi kanıtlayıp inkârcıların karşıt fikirlerini bertaraf etmenin mümkün olmadığını göstermek ve Tevhîd hakkında ileri sürülen fikirlerden isabetli olanın başkalarının görüşleri olduğunu ortaya koymaktır" şeklindeki ifadeleri dikkate alındığında bu eleştirilerindeki aşırılığın nedeninin bu keskin tavır ve hedefinden kaynaklanmış olduğunu da göstermektedir.

Bu eleştirel yaklaşımda metodik olarak Mutezile'den etkilenmiş olabileceğini düşündüğümüz Mâturîdî'nin Mâverâünnehir bölgesinden çıktığına dair henüz elde edilmiş bir veri bulunamamış olması dolayısıyla Mu'tezile'yi hangi yollardan bu kadar detaylı bir şekilde öğrendiği ayrı bir çalışma konusu olarak durmaktadır.

Sonuç olarak, Mâturîdî'nin eserlerinde kendi dönem ve yaşadığı bölgedeki çeşitli mezhepler ve özellikle de Mu'tezile hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu noktada Mu'tezile'nin Mâturîdî açısından değerlendirilmesi, onun fikirlerinin daha iyi anlaşılmasına önemli katkı sağladığı düşüncesindeyim.

Kaynakça

- Allard, Michel, S.J., *Le Proble'me Des Atributs Divins*, Editions De L'imprimerie Catholique, Beyrouth, 1965.
- Barthold, W., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Çev. D. Yıldız, İst., 1981.
- Bebek, Adil, *Maturidi'de Günah Problemi*, Rağbet Yay., İst, 1998.
- Beyâdî, İşâretü'l-Merâm, Kahire, 1368/1949.
- Cahız, *Kitabu'l-Osmaniyye*, thk., Abdusselam Muhammed Harun, Beyrut, 1991.
- Ebû Bekr Alaaddin Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed Semerkandi, *Şerhu te'vilati'l-Matürîdi*, Topkapı Sarayı, Medine Kısmı No: 179.
- Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makalâtu'l-İslâmiyyin ve İhtilâfi'l-Musallîn* thk., Muhammed, Muhyiddin Abdu'l-Hamîd, Beyrut, 1995.
- el-Askalanî, İmam el-Hafız Şihabuddin Ebû'l- Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer, *Lisanül-Mizan*, 3. Baskı, Beyrut, Lübnan, 1406/1986.
- el-Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-A'rîfin Esmâu'l-Müellifin ve Esmâu'l-Musannifin min Ketfû'z-Zünûn*, Darül-Kitabu'l-İlmiyye, C.5, Beyrut, Lübnan, 1413/1992.
- el-Bağdâdî, Ebu Mansur Abdulkâhir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Çev., E. R. Fırlalı, TDV. Yay., Ankara, 1991.
- el-Cahız, Ebu Osman Amr b. Bahr, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Fazîletleri*, Çev. R. Şeşen, Ankara, 1988.
- el-Cezerî, İzzeddin İbnu'l-Esir, *el-Lübab fî Tehzîbu'l-Ensâb*, Darüs-Sadr, Beyrut, C. 3.
- el-Ğâlî, Belkâsım, *Ebû Mamur el-Mâtürîdî Hayatuhu ve Arauhu*, Dâru't-Türkî, Tunus, 1989.
- el-Hafız, Şemseddin b. Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvudî, *Ta-bakâtu'l-Müfessirîn*, Zabd ve Haşiye: Abdu's-Selam Abdu'l-Mu'in, I. Baskı Daru'l-Kitabu'l-İlmiyye, Beyrut, Lübnan 2002.
- el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, Kahire, 1323/1906, C. 3.
- el-Harbî, Ahmed b. Avdullah b. Dahli'l-Lahîbî, *el-Mâtürîdiyye*, Daru'l-Âsime, el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suudiyye, h. 1413.
- el-İsferayini, Ebû' 1-Muzaffer, *et-Tabsir fi'd-Dîn ve Temyizi'l-Fırkatı'n-Naciye an-Fırakı'l-Hâlikin*, Thk., Zahid el-Kevserî, Beyrut, 1988.
- El-Makdisi, Şemseddin Ebi Abdillâh Muhammed b. Ahmed el Beşşarî, *Ahsenü't-Tekasim fi Marifeti'l Ekâlîm*, Thk. J. Geoje, Leiden, 1906.
- El-Mâtürîdî, Ebu Mansur, *Kitâbu't-Tevhîd*, Yayına Hazırlayan: B.Topaloğlu-Muhammet Aruçi, İSAM Yay., Ankara, 2003.
- el-Mâtürîdî, Ebu Mansur, *Te'vilât*, Süleymaniye Ktp, Hamîdiyye Kısmı No:30.
- En-Neşşar, Ali Sami, *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, İnsan Yay., İst., 1999.
- er-Rahman, Müstefiz, *Te'vilât'u-Ehl-i Sünesine İngilizce Önsöz ve Türkçe Tercümesi*, Bağdat 1983 /1404.

- es-Sem'anî, Ebu Said Abdulkadir, *el-Ensâb*, thk, Abdurrahman b. Yahya, Beyrut, 1980, C. VI.
- et-Tancî, Muhammet b. Tavit, "Ebu Mansur el-Mâturîdî" *AÜİF. Dergisi*, 1955, C. IV.
- ez-Zebidî, Muhammed Murtaza b. Muhammed el Hüseyinî, *Kitabu'l-İthafu's-Saade*, thk. Ahmed b. Suûd es-Siyâbî, Mısır, 1311, C.2.
- ez-Zehebî, Hafız, *Mizanu'l-İ'tidâl*, Thk, Ali Muhammed el-Beccâvî, Tabakatu'l-Ûla, el-Kahire, h. 1382, C.4.
- Hâcî Halîfe, *Keşfü'z-Zünûn*, İst., 1979.
- İb-i-Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemsüddin Ahmed Muhammed b. Ebi Bekr, *Vefayâtu'l-A'yân ve Ebnâi'z-Zaman*, Beyrut, 1977, C. I.
- İbn-i Murtaza, Ahmed b. Yahyâ el-Murtazâ, *el- Münye ve'l-Emel*, Nşr., İsmâüddin Muhammed Ali, İskenderiye, 1985.
- İbn-i Murtaza, Ahmed b. Yahyâ, *Tabâkâtu'l-Mu'tezile*, thk., S. D. Wilzer, Beyrut, 1988, s. 32
- İmamoglu, M. Ragıb, İmam Ebu Mansur el-Mâturîdî ve Te'vilâtu'l-Kur'an'daki Tefsir Metodu, D.İ.B. Yay. Ankara, 1991.
- İsmail Bağdâdî, *Hediiyetü'l-Ârifin*, İst, 1960.
- Kasım b. Kutluboğa, *Tacu't-Terâcim fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, Bağdat, 1962.
- Kınalızâde Ali Efendi, *Tabakâtu'l-Hanefiyye*, Süleymaniye Ktb,, Hacı Mahmud Efendi nr., 4662, vr., 8b.
- Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, TDV. Yay. Ankara, 2000.
- Laoust, Henry, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, Çev., E.R. Fıçlalı, S. Hizmetli, Pınar Yay, İst., 1999.
- Luknevî, Muhammed Abdulhay el-Hindi, *Feva'idü'l-Behiyye*, Mısır, 1906.
- Mâturîdî, Ebu Mansur, *Te'vilât*, Topkapı Sarayı, Medine Kısmı, No. 180.
- Muhammed b. Abdulhay el-Leknevî; Beyrut, ts..
- Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk., Usayr Ali Mehnâ-Ali Hasan Fâûr, Beyrut, Lübnan, 1996, C.1.
- Muttaki el-Hindi, Alauddin Ali el-Muttaki b. Hüsameddin, *Kenzü'l-Ummal*, Beyrut, 1405-1985.
- Münâvi, Muhammed Abdurrauf, *Feyzu'l-Kadir Şerhu'l-Camiu's-Sağir*, Beyrut, Trz.
- Nesefî, Ebu'l-Mu'in Meymun b. Muhammed, *Tabsıratu'l-Edille fi Usûli'd-Din*, Haz., H. Atay, DİB. Yay., C.1.
- Özdeş, Talip, *İmam Maturidi'nin Tevilatu Ehli's-Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanımı*, Erciyes Ün. SBE. Doktora Tezi, Kayseri, 1997.
- Pezdevi, Ebu Yusr Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, Çev., Ş. Gölçük, İst., 1988.

- Rudolph, Ulrich, *Al-Mâtûrîdî Und Die Sunnitische Theologie in Semarkand*, E.J. Brill Leiden, Newyork, Köln, 1997.
- Sezgin, Fuad, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, Leiden, 1967-1984, C. I.
- Türk Ansiklopedisi, "Mâverâünnehr" Mad. M.E. Basımevi, C. 23, s. 333.
- Yeprem, Saim, *İrade Hürriyeti ve İmam Mâtûrîdî*, İst., 1984.
- Zehebî, İmam Şemseddin Muhammed Ahmed b. Osman (ö: 1374/748), *Sîru Alâmu'n-Nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnâvud Ekrem el-Busî 14.Cilt, 1. Baskı, Beyrut, 1403/1983.

Imam Mâtûrîdî's Perception of Mu'tazila

Citation/©: Koçoğlu, Kıyasettin, (2010). Imam Mâtûrîdî's Perception of Mu'tazila, *Milel ve Nihal*, 7 (2), 241-276.

Abstract: In this study, al-Mâtûrîdî's perception of Mu'tazila is discussed. It has been conducted by the viewpoint of his books, *Te'vilâtü'l-Kur'an* and *Kitabu't-Tevhid* which surely belong to him and some copies of them are available in libraries. Although he talks about almost every Islamic sect in the Classical Islamic sources, the study will only focus on Mu'tazila. Mainly this paper's focus is: His aim of studying Mu'tazila, his naming it, the way that he deals with it, the Mutazilites scholars he mentioned and his discussions with them, various Islamic sects, and their similarities to Mu'tazila and some religions and unaccepted sects in Islam and finally his critics about Mu'tazile within this context. Maturidi accepted Hasan el-Basrî, Ebu'l-Huzeyl el-Allaf, Ebû Ali el-Cübbâî, İbrâhim b. Seyyâr en-Nazzâm, Cafer b. Harb, Ebû'l-Kâsım el-Ka'bî el-Belhî, Ebû İsmâ el-Verrâk, İbnu'r-Râvendî, Ebû Bekir el-Asamm, Muhammed b. Şebîb, Ahmed b. Sehl, Ebû Zeyd el-Belhî (d. 322/934), Ömer el-Bâhilî as the scholar of Mutazili School. He criticised all of them; especially El Kabi is the one who was criticised by him. It has been studied to determine the perception of Mutezila in Maturidi's thought through a general method without working them in detail. In conclusion, there will be summary of the thought that we got.

Key Words: Maturidi, Ahl-al Sunnah, Mutazila, Islamic Sects.

